

Göç Kadınlaşıyor mu?

Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış

GÜLAY TOKSÖZ — ÇAĞLA ÜNLÜTÜRK

Günümüz Türkiye'si hem göç veren hem göç alan bir ülke konumundadır. 1960-70'lerde Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan işgücü ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye'den başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine kitlesel göçler yaşanmış, Batı Avrupa'nın işçi alımını durdurmasından sonra hedef petrol zengini Ortadoğu ülkeleri ve 1990'larda başta Rusya Federasyonu olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri olmuştur. Aynı zamanda Türkiye 1980'lerin sonunda Bulgaristan'dan politik baskılar sonucu ayrılan etnik Türklerin göçüne uğramış ve 1990 sonrası dönemde çevresindeki ülkelerden ciddi biçimde düzensiz göç almaya başlamıştır. Göç sürecine ilişkin yasal gereklilikleri yerine getirmeden seyahat ve/veya ikamet eden düzensiz göçmenlerin bir kısmı Türkiye üzerinden batı ülkelerine geçmeyi hedeflerken, bir kısmı Türkiye'ye iş bulmak ve çalışmak amacıyla gelmektedir.

Düzensiz göçün kaynağında üç temel gelişme vardır. Bunlardan ilki, Doğu Bloğu ülkelerinin 1990'lı yıllarda geçirdiği kökten dönüşümlerin sonucunda mevcut iktisadi, siyasi ve sosyal rejimlerin yıkılması ve piyasa ekonomisine geçilmesinin insanları işsizlik ve yoksulluğa sürüklemesi, yaşamlarını sürdürmek için göç etmek zorunda bırakmasıdır. AB ülkelerinin katı göç düzenlemeleri kapıları yeni göçmenlere adeta kapatmış, insanları iş bulabilecekleri başka ülkelerin arayışına yöneltmiş ve yaygın bir enformel ekonomiye sahip olan Türkiye'nin sunduğu istihdam imkânları bu insanlar için Türkiye'nin bir çekim merkezi olmasına yol açmıştır. İkincisi, çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinden gelip AB'ye gitmek isteyen ancak AB ülkelerine yasal yollardan giriş yapma şansı olmayan kaçak göçmenlerin batıya yolculukları için fırsat kollarken Türkiye'yi bir geçiş/transit noktası olarak kullanmalarındır. Bu gruptaki göçmenler de bekleme sürelerinde hayatlarını sürdürebilmek için enformel istihdama yönelmektedir. Aynı

durum başta Ortadoğu bölgesi olmak üzere çeşitli ülkelerin baskıcı yönetimlerinden kaçarak sığınma başvurusunda bulunmak üzere gelen göçmenler için de söz konusudur (İçduygu 2006, s. 2). Geliş nedenleri farklı olsa da, düzensiz göçmenlerin ortak özelliği enformel işgücü piyasalarına kısa veya uzun süreli katılımlarıdır. Kuşkusuz göçmenlerin toplumsal cinsiyet normlarına ve etnisiteye dayalı olarak şekillenen işgücü piyasalarına katılımı kadın ve erkek olarak farklı biçimlerde cereyan etmekte, değişik sektörlerde farklı çalışma koşulları ve farklı korunmasızlıklar ve istismar durumlarıyla, geldikleri ülkelere göre farklılaşan dışlanma biçimleriyle karşılaşmaktadırlar.

Bu yazının amacı Türkiye'ye çalışma amacıyla gelen göçmenlerin durumuna odaklanarak, küresel düzeyde cereyan eden göçün kadınlaşması olgusunun yani çalışma amacıyla göç edenler içinde kadınların payının giderek yükselmesinin Türkiye'ye yönelik göçler için ne ölçüde geçerli olduğu sorusuna mevcut göç yazını çerçevesinde cevap aramak ve bu cevabı ararken farklı etnik kökenlerden kadınların ve erkeklerin istihdam durumlarına karşılaştırmalı olarak ışık tutmaktır. Türkiye'de emek göçü ve göçün öznesi olan göçmenlerin çalışma koşullarına dair araştırmalar bugüne dek sayıca az olsa da, son yıllarda sayılarının artmakta olduğu söylenebilir. Burada dikkat çekici olan, en fazla çalışmanın özellikle ev ve bakım hizmetinde çalışan göçmen kadınlar üzerine yapılmış olmasıdır.

Türkiye'ye Yönelik Emek Göçü

Türkiye'de çalışma amaçlı ikamet eden göçmenler, yasal çalışma izni kapsamında yer alan ufak bir azınlığın yanında çalışma izninden yoksun olarak kaçak çalışan büyük bir çoğunluktan oluşmaktadır. Türkiye'de yasal olarak ikamet eden ve çalışanların durumu 2003 yılında çıkarılan 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Kanun'la düzenlenmiştir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) başvuruları değerlendirmekte ve işgücü piyasasının ihtiyaçları göz önünde tutularak, o işi yapabilecek yerli işçi olmaması kaydıyla yabancılara çalışma izni verilmektedir. Çalışma izni kapsamında çalışanlara ait bilgilere göre 2003-9 tarihleri arasında yeni verilen ve uzatılan çalışma izinleri yıllar içinde artış göstermiş, 2004'te 7.302 olan bu sayı 2009'da 14.023'e çıkmıştır (www.cs.gb.gov.tr). Çalışma izni alan göçmenlerin geldikleri ülkeler içinde ilk sırada Çin (%18,4) ve ikinci sırada Rusya Federasyonu (%11,2) gelmektedir. AB ülkelerinin toplam payı %20'dir. 2009 yılında verilen çalışma izinlerinin amaca göre dağılımı Çin'den gelenlerin özel şirket elemanı statüsüyle en kalabalık grup olduğunu göstermektedir. Özellikle maden işletmelerinde faaliyet gösteren Çin firmalarının kendi işçilerini beraberinde getirdikleri bilinmektedir. Bu durum Zonguldak'ın çalışma izinlerinde başı çeken ilk beş il arasında yer almasıyla teyit edilmektedir. Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan gelenler turizm amaçlı

verilen izinler içinde başı çekmektedir. AB ülkelerinden gelenler ağırlıkla akademisyenlere verilen izinlerin sahibidir. Çalışma izinlerinin cinsiyete göre dağılımı erkeklerin payının %61,6, kadınların payının %38,4 olduğunu göstermektedir (İçişleri Bakanlığı, EGM, aktaran: IOM 2010, s. 37-40).¹

Yasa ancak ihtiyacı karşılayacak yerli işçi olmaması durumunda yabancılara çalışma izni verilmesini öngördüğü için verilen çalışma izinlerinin sayısı son derece sınırlıdır. Türkiye’de istihdamda olan göçmenlerin büyük kısmı, yerli işgücünün yapabileceği vasıfsız işlerde kayıt dışı olarak çalışmaktadır. Kaçak çalışanların geldikleri ülkeler zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte esas itibarıyla eski Sovyetler Birliği’ne bağlı ülkeler veya Doğu Bloğu ülkeleridir. Rusya, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan bunlar arasında sayılabilir. Turist vizesi alması gerekmeyen veya vizeyi sınırda alarak gelen göçmenler enformel ekonomide iş bulmakta ve vizelerinin süresi geçtikten sonra kalmaya devam etmeleri durumunda yasadışı konuma düşmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü verilerine göre 1999-2009 yılları arasında sınırlardan yasadışı geçerken veya gecikmeli olarak çıkarken işlem yapılanların sayısı 700.000’i aşmıştır. Gecikmeli çıkanların esas itibarıyla emek göçmeni olduğu söylenebilir (IOM, 2010, s. 15-6). Bu kişiler ülkede turist statüsüyle yasal olarak ikamet etmekte, kimileri vize bitiminde sınırlardan giriş çıkış yaparak yasal konumunu korumakta, kimileri ise yasadışı olarak Türkiye’de kalmaya devam etmektedir. Vize süresini aşanlar sınırda belirli bir para cezası ödemekte ve Türkiye’de yasadışı kaldığı süreye göre hesaplanan bir zamanı kendi ülkesinde geçirmeden tekrar Türkiye’ye giriş yapmasına izin verilmemektedir (agy., s. 29). Bu nedenle bir bölüm göçmen ülkelere geri dönüşlerini sürekli geciktirmekte olup, söz konusu cezalandırma yönteminin, ülkeye düzensiz göç akımını engelleyen değil, göçmenin ülkede kalma süresini uzatan bir etki yarattığı görülmektedir. Geçici bir süre çalışarak para kazanmak, ülkesine dönmek, ihtiyaç durumunda yeniden çalışmak üzere gelmek bu göçmenlerin ortak özelliği olup, bu durum döngüsel veya mekik göç olarak tanımlanmaktadır (İçduygu, 2008, s. 4; Erder, 2007, s. 43). İnsanların işgüçlerini arz etmek üzere geçici olarak göç etme nedenleri arasında ülkelerindeki yüksek işsizlik ve gelir düşüklüğü, kişisel borçlar, ailelerin ekonomik ihtiyaçları ve daha iyi bir hayat arayışı dile gelmektedir. Çalışmak ve para biriktirmek amacıyla Türkiye’ye gelmeyi seçmelerinin gerisinde birkaç faktör bulunmaktadır. Bunlar başta esnek vize sistemi olmak üzere coğrafi yakınlık, kolay ulaşım, Türkiye’de çalışan arkadaş ve aile bireylerinin yani sosyal ağların varlığı ve enformel ekonomide iş bulma olasılığıdır (İçduygu, 2004, s. 48-9).

1 Yasal izne sahip göçmenler üzerine yapılmış araştırmaların olmaması bizim bu konumdaki göçmenlere ilişkin değerlendirmemizin istatistiklerle sınırlı kalmasına yol açmıştır.

İşgücü arzının işlevsel olabilmesi için işgücü talebinin olması gerekir. Türkiye'deki yaygın enformel ekonomi, yaygın kayıt dışı istihdam, kurumsal bakım hizmetlerinin yetersizliği ve kayıt dışı çalıştırılabilecek olan işgücüne talep göçmen işgücü arzının ortaya çıkmasında belirleyicidir. Türkiye bu açıdan düzensiz göçün hedef ülkeleri olan Güney Avrupa ülkeleriyle benzerlik göstermektedir. Başta İtalya olmak üzere Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde gerek zayıf refah devletlerinin bakım hizmetlerinin sunumunda yetersiz kalması gerekse küçük işletmelere dayalı yaygın bir enformel ekonominin varlığı bu ülkelerde başta hizmet sektörü olmak üzere tarım ve inşaat ucuz işgücü talebi doğurmakta ve yerli işgücünün temin edilemediği koşullarda boşluğu göçmen işgücü doldurmaktadır (Toksöz, 2008). Türkiye'de ise işgücü piyasasının temel özelliği yüksek işsizlik oranları ve eksik istihdam ile kendini ortaya koyan işgücü fazlasıdır. Bu işgücü fazlasının varlığına karşın göçmen işçilere talep mevcuttur. Bu talep Türkiye'de 1980 sonrası dönemde düşme eğilimine giren reel ücretlerde 1989-93 arasında yaşanan kısmi iyileşmeden sonra ortaya çıkmış, tarihsel olarak eski Doğu Bloğu ülkelerinden insanların yeni edindikleri seyahat özgürlüğünü kullanmaları ve iş aramak üzere göç etmeye başlamalarına denk düşmüştür. Bir yandan kayıt dışına geçişi kolaylaştıran taşeron-fason üretim örgütlenmesine geçilmiş, diğer yandan kaçak göçmen işçiler ücreti artan yerli işgücü karşısında yedek işgücü olarak devreye sokulmuştur (Akpınar, 2010). Göçmenler emek yoğun ve düşük ücretli sektörlerde, imalat sanayiinde başta konfeksiyon olmak üzere gıda vb işkollarında, inşaat, tarımda, turizmde, eğlence ve fuhuş sektöründe, ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilmektedir. İnşaat sektörü haricindeki istihdam alanlarında kadınların sayılarının erkeklerden daha çok olduğu varsayılabilir. Özellikle ev ve bakım hizmetleri, eğlence ve fuhuş sektörü, konfeksiyon işkolu tümüyle kadın emeğine dayanmakta, gıda-lokanta, turizmin çeşitli faaliyet alanları ve tarımda özellikle Karadeniz bölgesinde hem kadın hem erkek göçmenler çalışmaktadır. Konfeksiyon işkolunda, turizmin çeşitli alanlarında ve inşaatlarda küçük işletmelerin varlığını sürdürmesi ucuz göçmen emeğinin istihdamıyla mümkün olmaktadır (İçduygu, 2004, s. 45-8, 2006, s. 6-7). Yasada kaçak göçmen işçi istihdamı durumunda işverenler için ağır para cezaları öngörülse de, denetimlerin yetersizliği nedeniyle caydırıcı olmamaktadır. Ya da denetim yapan polislere ödenen rüşvetlerle duruma göz yumulması sağlanmaktadır (Dedeoğlu, 2011; Akpınar, 2010). Göçmenlerin eğitim düzeylerinin ve iş disiplinlerinin görece yüksekliği, işverene hiç sorun çıkartmadan çalışmaları, herhangi bir yasal haklarının olmaması, sendikal örgütlenmenin gündeme hiç gelmemesi onları işverenler açısından cazip kılmaktadır. (Erder, 2007, s. 65-6). Burada korunmasızlığı yaratan en temel unsur göçmenlerin Türkiye'de yasadışı ikamet ediyor oluşları veya yasal olarak ikamet etseler bile çalışma izinlerinin olmamasıdır. Tüm göçmenlerin öncelikle dile ge-

tirdiği korku yakalanıp sınır dışı edilme korkusudur. Göçmenler yerli işgücüne kıyasla daha uzun saatler çalışmaya, kendilerine aynı işi yaptıkları yerli işçiye göre daha düşük ücret verilmesine boyun eğseler de, onlar tarafından en büyük haksızlık olarak algılanan ve çaresizlik duygusu yaşatan, hak ettikleri ücretlerin kimi durumlarda işverenler tarafından ödenmemesi ve buna karşı hiçbir yere başvurma imkânlarının olmamasıdır. Kadınlar bunlara ek olarak cinsel tacize uğrama, fuhuş sektöründe çalışmaları durumunda bulaşıcı hastalığa yakalanma riskinden söz etmişlerdir (İçduygu, 2006, s. 9).

Türkiye’deki Bakım Açığı Bağlamında Göçün Kadınlaşması

Sosyoekonomik yapı itibarıyla Türkiye’nin benzer özellikler gösterdiği Güney Avrupa ülkelerinde çocuk, yaşlı ve hasta bakım hizmetleri genel olarak ailenin sorumluluk alanında görülmüş, kamusal hizmet sunumu Kuzey Avrupa ülkelerine göre zayıf kalmıştır. Neoliberal yeniden yapılanma sürecinde refah rejimlerinin daha da zayıflamasıyla kamusal bakım hizmetlerinin giderek ortadan kalkması, buna karşılık bakım sağlama işlevi gören aile bağlarının zayıflaması ve geleneksel olarak bakım yükünü üstlenen kadınların işgücüne katılım oranlarının artması, çarpıcı bir “bakım açığı” sorununa yol açmıştır. Geçmişte ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilen yerli kadınların farklı işlerde istihdam olanaklarındaki artışla bu düşük statülü işleri reddetmeleri sonucu bu işleri üstlenecek göçmen kadın emeğine talep artmıştır. Dolayısıyla cinsiyete dayalı işbölümü nedeniyle kadınların üzerindeki bakım ve ev hizmetleri yükünün üst-orta sınıf yerli kadınlardan, alt sınıf göçmen kadınlara aktarılması yoluyla bakım açığının kapatılması yoluna gidilmiştir (Kofman vd, 2000; Lazaridis, 2007; Lutz, 2007). Avrupa ülkelerinde bu açığı kapatanlar ağırlıklı eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınlar olmuştur. Devlet sosyalizmi döneminde ücretli çalışmanın kadınlar için bir norm olduğu bu ülkelerde toplumsal cinsiyet temelli iktidar ilişkileri değişmeden kaldığı için piyasa ekonomisine geçişin getirdiği altüst oluş döneminde ailenin korunması, özellikle çocukların ihtiyaçlarının karşılanması için sorumluluk taşıyan ve dolayısıyla göç kararını alanlar kadınlardır. Kadınların öncelikle iş bulup çalıştıkları alan, ev işleri ve bakım hizmetleridir. Bir süre çalışıp para biriktirerek ülkelerine dönmek amacıyla olduklarından göçmen kadınların iki ülke arasında gidiş gelişleri “hareketlilik içinde yerleşiklik” olarak tanımlanmıştır (Morokvasic, 2004).

Türkiye’nin ev ve bakım hizmetlerinde göçmen kadın istihdamı gelişmiş ülkelerdeki göçmen kadın istihdamıyla benzerlikler göstermekle birlikte farklı yönler de taşımaktadır. Dünyanın pek çok yerinde göçmen eviçi emeğine yönelik talep artışının nedenleri arasında kadın işgücüne katılım oranlarındaki yükseliş sayılmaktadır (Parrenas, 2001; Lutz, 2005). Artan oranda işgücüne

katılan kadınların geleneksel olarak kendilerine verilmiş olan eviçi rollerini, ücretli göçmen işgücüne aktardıkları görülmektedir. Ancak Türkiye dünyadaki genel eğilimin aksine kadın işgücüne katılım oranının artışına değil, düşüşüne sahne olmaktadır. Türkiye’de 2000’li yıllarda %26’lar düzeyinde seyreden kadın işgücüne katılım oranı göçmen işgücü talebine yönelik artışı açıklama gücünden yoksun olmakla birlikte, %37’lik bir oranla gelişmiş ülkeler düzeyinde seyreden profesyonel mesleklerdeki kadın oranının göçmen işgücü gereksiniminde belirleyici olduğu savunulabilir (Ecevit vd, 2008). Nitekim Türkiye’de göçmen kadın emeği istihdamına yönelen işverenlerin daha çok söz konusu profesyonel mesleklerde çalışan üst-orta sınıf kadınlardan oluştuğu görülmektedir (Kümbetoğlu, 2005; Kaşka, 2006; Keough, 2006, Akalın, 2007).

Göçmen işgücü ile kapatılmaya çalışılan “bakım açığı”, bakıma yönelik refah devleti politikalarının hiçbir dönemde gelişip kurumsallaşmadığı Türkiye’de yakın dönemde ortaya çıkmış bir sorun değil, uzun süreli ve köklü bir sorundur. Devletin bu konuda bir sorumluluk üstlenmemesi sonucu kurumsal bakım olanaklarının gelişmemesi, yaşlı, engelli ve çocuk bakımının yaygın olarak ailenin kadın üyeleri arasında paylaşılan karşılıksız eviçi hizmet biçiminde gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Bu koşullar altında ancak profesyonel mesleklerde çalışan ve görece yüksek gelir elde etme şansına sahip bulunan kadınlar özel sektördeki kurumsal bakım hizmetlerinden yararlanmakta veya evde ücretli bir çalışandan bakım hizmeti satın almaktadır. Hizmet satın alınan kişiler arasında göçmen kadınların sayısı son dönemde hızla artmıştır. “Türkiye’de göçmen kadın emeği, gelişkin bir refah devleti sisteminin geri çekilme boşluğunu dolduran öğeler olarak değil, ailenin merkezi bir rol oynadığı refah rejimi içerisinde, sadece belirli bir kısım ailenin refahını sağlayan emek öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır” (Gökbayrak, 2009, s. 76).

Türkiye’de profesyonel mesleklerde çalışan kadınların erkeklerle eşit koşullarda çalışma yaşamına katılabilmesi ve kariyer yapabilmesi ev ve bakım hizmetlerini satın alarak mümkün olurken, onların evlerinde çalışan göçmen kadınlar da özellikle çocuklarının refahını sağlamak, eğitim masraflarını ve hanenin diğer temel ihtiyaçlarını karşılamak için göç ettiklerini söylemektedir (İçduygu, 2004, s. 44; Kaşka 2006, s. 46). Göçmen kadınların temel ihtiyaçları karşılamak üzere harekete geçmesi 1990’ların hemen başında Doğu Bloğu ülkelerinde seyahat özgürlüğünün kazanılmasıyla söz konusu olmuştur. 1990’lı yıllarda yaşanan ve düzensiz göç hareketlerinin öncülü olarak kabul edilebilecek bavul ticaretinin kahramanları esas itibarıyla Doğu Bloğu ülkelerinden kadınlar olup, kadınlar hayatta kalabilmek için ticari faaliyet yürütmüştür. Bu konuya ışık tutan çalışmada Yüksek (2003), Sovyet sisteminde kadınların gündelik hayatın temel ihtiyaçlarını teminde geliştirdikleri becerileri sistemin yıkılmasından sonra küçük ölçekli ticari faaliyetleri üstlenerek sürdürdüklerine dikkat çeker. Türkiye eko-

nomisi için 1990'lı yıllarda ve 2000'lerin başında ciddi döviz girdisi sunan bavul ticareti zaman içinde başta Rusya olmak üzere eski Doğu Bloğu ülkelerinin dünya ekonomisine eklenmesi ve ticaretin ölçeğinin büyüyerek kurumsallaşmasıyla önemini yitirmiştir. Ancak küçük ölçekli ticari faaliyetler daha yoksul ülkelerin vatandaşları tarafından sürdürülmeye devam etmektedir (Erder, 2007, s. 49-55). Bu süreçte kadınlar çeşitli sektörlerde çalışarak para kazanmak üzere Türkiye'ye gelişlerini sürdürmüşlerdir. Bunlar arasında fuhuş ve eğlence sektörü kuşkusuz medyanın ilgisini en fazla çeken, kamuoyunu en çok meşgul etmiş alanlar arasında başta gelmektedir. Ancak öncelikle ele alacağımız alan sayıca çok daha fazla kadının çalıştığını varsayabileceğimiz ev ve bakım hizmetleri olacaktır.

Ev ve Bakım Hizmetleri Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar

Ülkemizde ev ve bakım hizmetlerinde çalışmak üzere göç edenlerin önemli bölümü eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınlar olduğu için Weyland'in (1994) Filipinli göçmenler üzerine yaptığı araştırma ve Daniş'in (2007) Hıristiyan Iraklı göçmenler üzerine gerçekleştirdiği araştırma haricinde Türkiye'de ev hizmetlerinde çalışan göçmen işçiler üzerine tüm yazınsal birikim Doğu Bloğundan göç eden kadınlar, özellikle de Moldovalılar üzerinedir. Bununla birlikte vize rejimindeki değişiklikler, örneğin Türkiye'yle diğer ülkeler arasındaki ikili anlaşmalar, ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmenlerin ulusal bileşiminde çarpıcı bir etki yaratmaktadır. Örneğin Atatimur (2008, s. 121), gerçekleştirdiği araştırmayla, 2007 yılında ajansların işgücü profilini Moldova, Romanya ve Türkmenistan'dan gelen kadınların oluşturduğunu ancak 2008'de başta Gürcistan olmak üzere Kafkas ülkelerinden gelenlerin yoğunluk kazandığını ortaya koymuştur. Bunda, bu ülkelerle yapılan vize anlaşmalarının süresi ve vize almadaki kolaylıklar etkili olmaktadır.

Avrupa ülkelerinde yerli işgücü tarafından tercih edilmeyen düşük statülü ve düşük ücretli ev hizmetleri, göçmen işgücü tarafından doldurulurken, Türkiye'de bu hizmetlerin yatılı göçmenler ve gündelikçi yerli işçiler arasında paylaşıldığı görülmektedir. Muhafazakâr yapı, kendi ailelerinde üstlendikleri yeniden üretim rolleri gibi nedenlerle yerli kadınlar, yatılı bakım sektöründe çalışmamaktadır. Çoğunluğu profesyonel mesleklerde uzun saatler çalışan işverenler tarafından ihtiyaç duyulan yatılı, esnek bakım emeği açığı, göçmen işçiler tarafından kapatılmaktadır. Bir başka ifadeyle, göçmenlere yalnızca düşük ücretli işler değil, aynı zamanda yerli işgücü tarafından çeşitli nedenlerle tercih edilmeyen işler bırakılmaktadır. Göçmen kadınlar da yaşam ve kira gideri olmaksızın yatılı çalışmayı tercih etmektedirler (Akalın, 2007, s. 214-5).

Yeni göçmen ev hizmetlilerinin, Türkiye'deki orta sınıf ailelerin kimlik ve yaşam tarzı imajlarını pekiştiren bir işlev görmesi de, talebi artıran önemli bir

unsurdur. Pek çok işveren, göçmenleri yerli işçilere tercih sebebini, alt sınıf, eğitimsiz, köylü yerli işçilere karşılık, göçmenlerin daha Avrupalı ve medeni olduğu gerekçesiyle açıklamıştır. Aynı zamanda göçmen işçilerin görevlerini yerine getirme ve kendilerince belirlenen kurallara uyma konusunda yerli işçilerden daha iyi olmaları; yatılı kalmalarının ise sürekli denetim olanağı sağlaması, işverenlerce dile getirilen tercih sebepleridir (Demirdirek, 2007, s. 17; Atatimur, 2008, s. 140).

Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmenlerin Türkiye'ye Göç Yolculuğu ve İş Bulma Süreçleri

Türkiye'de ev ve bakım hizmetleri sektöründe çalışmak üzere göç eden kadınlar, yukarıda belirtildiği gibi kısa süreli turist vizeleriyle ülkeye giriş çıkış yaparak, daha çok döngüsel (mekik) göç biçiminde göç sürecine dahil olmaktadır. Sürenin sonunda vizelerini yenilemek, memleketlerindeki ailelerine tarla işlerinde yardımcı olmak, evde bıraktıkları çocuklarının durumlarını kontrol etmek gibi nedenlerle kısa sürelerle ülkelerine dönmekte veya vize sürelerini aşarak kalmaya devam etmektedirler (Demirdirek, 2007; Kaşka, 2006; Keough, 2006; Akalın, 2010). Vize süresini geçirdiği için cezaya maruz kalan ve Türkiye'ye girişi engellenen göçmenler rüşvet ve ikna yoluyla gümrük memurlarını cezalarını indirmeye razı etmekte, boşanma/kızlık soyadı ile başvurma gibi yöntemlerle yeni pasaport alarak yeni turist vizesi alma gibi karşı stratejilere başvurumaktadırlar (Ozinian, 2009). Türkiye'ye en fazla göç veren bölgelerin başında Moldova'nın Gagavuzya bölgesi gelmektedir. Bu bölgede Türkçe konuşulmasının getirdiği dil kolaylığı Türkiye'nin tercih edilmesinde etkilidir. Moldova'da kadınların göçü aynı zamanda kuşaktan kuşağa aktarılan bir yaşam stratejisi haline gelmiştir. Daha önce Türkiye'de bakım hizmetlerinde çalışan bir grup hemşire çocuklarını yetiştirmek için Türkiye'de çalıştıklarını, şimdi sıranın kendi çocuklarını büyütme sorumluluğu olan kızlarına geldiğini ifade etmiştir (Keough, 2006, s. 446). Bu durum Morokvasic'in hareketlilik içinde yerleşiklik olarak adlandırdığı biçimde, kendi ülkelerinde yaşamlarını sürdürmek üzere göç etme zorunluluğunu yansıtmaktadır.

Türkiye'ye gelen göçmen kadınların seyahat ve vize giderlerini dört biçimde karşıladıkları görülmektedir: kendi birikimleriyle; yanına çalışmaya gidecekleri işveren tarafından para gönderilmesiyle; yakınardan veya tefeciden borç alınmasıyla; başvurdukları istihdam ajansları tarafından... Ajanslar, ulaşımı kendileri sağlayabilmekte, ulaşım ücreti ve gerekli belgelerin hazırlanması için harcanan bedeli de çoğunlukla kendi müşterilerinden, yani işverenlerden almaktadırlar. Anlaşmadan sonra, işverenler 500 Amerikan Doları komisyon ödemekte, bu

komisyon, bir çeşit, sözleşme teminatı olarak işlev görmektedir (Atatimur, 2008, s. 113-4). Başlangıçta ajanslar kanalıyla Türkiye'ye gelen kadınlar, bir kez iyi bir iş imkânı bulduktan, rota, ücretler ve sistemin işleyişi hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, diğer gelişlerini kendileri organize edebilmektedirler (Keough, 2006, s. 441). Ulaşım, ajanslar tarafından gerçekleştirildiğinde, aracı köy köy dolaşım yolculuk tarihini duyurmakta, gidecekler bir ay içinde çıkış için gerekli işlemlerini bitirmektedirler. Daha sonra yolculuk tarihinde çok sayıda durakta durularak göçmen kadınlar toplanmakta ve araba/otobüs veya uçakla Türkiye'ye ulaştırılmaktadır. Göç yazınında, en yoksulların gerekli birikimden yoksun oldukları için göç edemeyecekleri varsayılır. Bununla birlikte, ajansların devreye girmesiyle, en yoksullar da göç sistemine dahil olabilmektedir (Atatimur, 2008, s. 115-8).

Ajanslarla gerçekleştirilen anlaşmalar hiçbir yazılı sözleşmeye dayanmamakta ve ajanslar çalıştıkları sürede göçmen kadınların pasaportuna el koymaktadır. Bir ajans sahibine göre göçmen kadınların pasaportlarına el koyma uygulaması yalnızca kendilerini garanti altına alan bir uygulama değil, aynı zamanda göçmen kadınların farklı sektörlere yönelmelerini önleyen koruyucu bir uygulamadır. Ajans sahibi bu sektörde müşteri, ajans arasındaki güven ilişkisinin önemine dikkat çekmiş, adı fuhuşla anılan bir ajansın tüm müşterilerini kaybettiğini ifade etmiştir. Türkiye'de yüzlerce ajansın faaliyette olduğu belirtilmiştir (Atatimur, 2008, s. 122-4). Kaşka'nın (2006) da ortaya koyduğu gibi, hiçbir yazılı sözleşmeye dayanmayan ve yasadışı bir alanda gerçekleşen bu ilişki, sadece güvene dayanmaktadır. Ajanslar, kendi koydukları "yazısız" kurallarla bu düzensiz alanı düzenlemektedirler. Yaklaşık 20 yıldır artarak süren bu düzensiz emek göçünün devlet tarafından düzenlenmeyerek "yasadışılığa" terk edilmesi, devletin bıraktığı boşluğun çok sayıda enformel yapının oluşturulmasıyla doldurulmasına yol açmıştır. Örneğin, göçmen kadınların aileleri için aldıkları malların ve memleketlerine gönderecekleri paranın transferini sağlayan taşımacılar, yukarıda sözü edilen "danışmanlık" firması adı altında iş gören iş bulma ajansları, yeni göçmenlere iş bularak aracılıktan para kazanan deneyimli göçmen kadınlar söz konusu sektörün başlıca enformel ayaklarını oluşturmaktadırlar (Kümbetoğlu, 2005, s. 19).

Kadınların iş bulma sürecinde ajanslar kadar akraba ve arkadaş ağları da rol oynamaktadır. Ülkeye geri dönmekte olanların Türkiye'de çalıştıkları işi yakınlarına bırakmaları veya yakınları için işverenleri kanalıyla iş aramaları yaygındır. Nitekim Erdem ve Şahin'in (2009, s. 306) gerçekleştirdikleri çalışmada araştırmaya katılan göçmen kadınların %54,7'si işlerini ajans vasıtasıyla bulduklarını belirtirken, %37,7'si arkadaşları vasıtasıyla bulduklarını belirtmişlerdir. Ermeni göçmenlerin ev hizmetleri sektöründe iş bulmasında etnik bağlar önemli rol oynarken, savaş sonrası işsizlik ve güvencesizlik nedeniyle Türkiye'ye göç eden Iraklı Hıristiyanlar için de etnik ve dinsel bağlar önemli olmuştur. Danış'ın (2007) gerçekleştirdiği araştırma, İstanbul'a göç eden veya İstanbul üzerinden

Avrupa ülkelerine göç etmeyi planlayan Hıristiyan Iraklı kadınların, kilise kanalıyla İstanbul'daki Süryani ve Ermeni cemaatine mensup ailelerin evlerinde ev hizmetlisi olarak iş bulabildiklerini ortaya koymuştur.

Türkiye'de Ev ve Bakım Hizmetleri Sektöründe Çalışan Kadınların Çalışma Koşulları

Geleneksel olarak kadınlar tarafından yerine getirilen ve toplumsal olarak değersizleştirilmiş bir emek biçimi olan eviçi emek ve bakım emeği, metalaşarak bir ücretli emek kategorisi haline geldiğinde de, düşük statülü cinsiyetlendirilmiş doğası korunmuştur. Dolayısıyla göçmenlerin ev hizmetlerinde çalışma koşullarının belirlenmesinde, eviçi emeğin “değersiz” ve “görünmez” addedilmesi, “göçmenlik” ve “kadınlık” rolleriyle etkileşimli bir rol oynamaktadır. Göçmen ev hizmetlilerinin çalışma koşullarına rengini veren diğer iki unsur çalışmanın “ev” içinde gerçekleşmesi ve istihdamın “kayıt dışı” özelliğidir.

Göçmen kadınların yaşam ve çalışma alanlarının birlikteliği ve bu alanın göç ettikleri ülkelerdeki orta-üst sınıfların yaşamlarını sürdürdükleri hanelerden oluşması, kamusal alan özel alan ayırımını muğlaklaştırmıştır. Aynı zamanda eviçi alanın ve bu alandaki üretimin kadına özgü olduğunun varsayılması, alışılmışın dışında, kadınlar arasında kurulan bir istihdam ilişkisi yaratır (Ünlütürk-Ulutaş, 2010, s. 288). Nitekim göçmen ev hizmetlilerine ilişkin yazında “işveren” sözcüğü istihdam eden aileyi değil, kadını niteleyen bir kavram olarak kullanılmaktadır. Atatımur'un (2008, s. 141) araştırmasında, tek ebeveyn olan işverenlerin yanı sıra, evli işverenlerin de, istihdam ettikleri göçmen kadınların ücretlerinin kendi gelirlerinden ödediklerini belirtmeleri, Türkiye'de bu istihdam ilişkisinin kadınlar arası bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır.

Göçmen ev hizmetlilerinin ücretleri 300-800 Amerikan Doları arasında değişmektedir. İşverenler, bakım için ya dil bilmeyen ancak daha düşük ücret alan yeni göç etmiş kadınları ya da daha önce de orta sınıf Türk evlerinde çalışarak deneyim sahibi olmuş, daha yüksek ücret alan göçmen kadınları istihdam etmek arasında bir tercih yapmaktadırlar. Haftalık izinlerini kullanabilen kadınlar, boş günlerinde 10-20 TL de harçlık almaktadırlar. Maaşların aylık olarak ödenmesi hem işverenin ödediği maaş karşılığında aldığı hizmetin artmasını hem de işverenlerin yeniden üretimle ilgili her tür sorumluluklarını çalışma zamanını son derece esnek kullanan yatılı göçmen işçilere devredebilmelerini sağlamaktadır (Kaşka, 2006; Ozinian, 2009; Akalın, 2010).

Türkiye'de ev hizmetlisi göçmen kadınların çalışma ve yaşam koşullarında “kayıt dışılığın” yarattığı olumsuz etkileri, Kümbetoğlu (2005, s. 21) şöyle özetlemektedir: Türklere benzemek için saçların siyaha boyatılması, polisten

kaçmak için arkadaşlarla sınırlı buluşma, buluşmalarda kamuya açık yerler yerine arkadaş evlerini tercih etme, yalnızlık duygusu, çocukların özlemi, para biriktirme amacıyla her şeyden kısıtlı bir yaşam, alınan eğitime rağmen hiçbir itibarı olmayan her tür işi üstlenme. Eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınların fuhuş sektöründe de çalışmasından beslenen önyargılar, ev hizmetlerinde çalışan göçmenlerin de “Nataşa” olarak damgalanmalarına ve dışarı çıktıklarında rahatsız edilmelerine yol açmaktadır (Keogh, 2006). Politik etkiler de göçmenlere yapılan olumsuz muameleyi belirleyebilmektedir. Örneğin Ermeni soykırımını yasa tasarıları, Karabağ sorunu gibi Ermenistan ve Türkiye arasında siyasi uyumsuzlukların arttığı dönemlerde, Ermeni göçmenler daha çok sınır dışı edilme korkusu yaşamaktadır (Ozinian, 2009, s. 26).

Kayıt dışı olarak ülkede bulunma, sınır dışı edilme korkusu, memleketlerine ve çocuklarına duydukları özlem ve olumsuz çalışma koşulları gibi etkiler, göçmenleri kronik stres sorunlarıyla yüz yüze bırakmaktadır. Yakalanıp sınır dışı edilme korkusuyla sokakta özgürce dolaşamamak kadınların ruhsal sorunlarını pekiştirirken, mekik göçle kendi ülkelerine sık sık gidip gelen kadınlar ve izin günlerinde çarşıda arkadaşlarıyla buluşma ve rahatlama olanağına sahip kadınlar ruhsal olarak daha iyi durumdadır. Sürekli ev ortamında, kimi zaman baktıkları yaşlı, hasta veya çocukla yalnız başlarına kalan göçmen kadınların haftalık izin zamanlarını da evde geçirmeleri, kendilerini yenilemelerini ve rahatlama olanağını engelleyen bir durumdur (Lordoğlu ve Etiler, 2010, s. 109). Türkiye’de, mülteci veya sığınmacı olarak kabul edilenler dışında kalan göçmenlerin, herhangi bir sağlık sigortasından yararlanmalarının mümkün olmaması, ev hizmetlerinde çalışan kadın göçmenlerin sağlık sorunlarını çözmek üzere kendi ülkelerinden getirdikleri ilaçları kullanmalarına veya tedavi için ülkelerine gitmeyi beklemlerine yol açmaktadır. Ancak çok ciddi durumlarda özel sağlık kuruluşlarına başvurmaları söz konusu olmaktadır. Sık sık sağlık sorunu yaşamaları nedeniyle işlerini kaybetme korkusu içinde olmaları, zaman zaman sağlık sorunlarını işverenlerinden de saklamalarına yol açmaktadır (Lordoğlu ve Etiler, 2010, s. 103-8).

Göçmen kadınlar, içinde buldukları orta-üst gelir düzeyindeki evlerde, kimi zaman rahat koşullarda kimi zaman ağır işlerde uzun süreli devam eden görevlerini büyük bir çalışma disiplini içinde gerçekleştirmektedirler. Kadınlar çalışmayı, yaşamın önemli bir unsuru olarak algılamakta ve çalışmaya ilişkin tutumlarını, “işler bittiğinde kendimizi, çocuklarımızı düşünmeye başlıyoruz, iş olsun daha iyi” sözleriyle dile getirmektedirler. Kadınları kendi yaşadıkları koşullardan çok, memleketteki terk edilmişlik ve yalnızlık duygusu yaşayan çocuklarının durumu ve onları yalnız bırakmış olmaktan kaynaklanan vicdan rahatsızlığı üzmektedir (Kümbetoğlu, 2005, s. 17). Bununla birlikte, çalıştıkları evlerde aşağılayıcı tavırlarla karşılaşabilmektedirler. Bir kadın işe girebilmek için gittiği bir evde kendisine şu soruların yöneltildiğini ifade etmiştir: “Ayakların

kokar mı?”, “Dışkılama sonrası taharet alır mısınız?”, “Erkek arkadaşın var mı, varsa eve getirmeyi düşünüyor musun?”, “Çok yemek yer misin?” (Kümbetoğlu, 2005, s. 21).

Göç araştırmalarında, göçmen kadınların maruz kaldıkları yüksek sömürü düzeyi ve yukarıda da örnekleri verilen olumsuz çalışma koşulları ön plana çıkartılmakla birlikte göçmen işçi ile işvereni arasındaki ilişkinin dikkatli biçimde sorunsallaştırılması, tek bir biçimde gerçekleşen tekil bir ilişki biçimi olduğunun varsayılmaması gerekmektedir (Akalın, 2007, s. 221). Bu nedenle aradaki ilişki, karşılıklı bağımlılık yönü de dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

İşçi İşveren İlişkileri: Yüksek Sömürü mü? Karşılıklı Bağımlılık mı?

Göçmen işçilerle oluşturulan “kurgusal akrabalık bağı” ve işverenin evinin aynı zamanda kendi yaşam alanı olması, göçmenlerin işlerini yalnızca zorunluluktan değil, istedikleri için de yaptıkları bir istihdam ilişkisi yaratmaktadır. Akrabalık retoriği, çalışanın işverenin ailesi içinde asimile olmasını, böylece profesyonel olarak gerçekleştirdiği işi, işverenlerin doğal bir sorumluluk gibi algılamasını sağlamaktadır. Tıpkı annenin/eşin ev işlerinden izinli olamaması gibi, yatılı hizmetçi/bakıcı da olamaz. Kendisinden profesyonelce istihdam edildiği gerçeğini bir kenara koyması ve işverenin evini kendi evi gibi benimseyerek ev kadınına dönüşmesi beklenir (Akalın, 2007, s. 220). Bakım hizmetleri söz konusu olduğunda, işçi işveren arasındaki ilişki çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Bakım hizmeti sunan işçi ile işvereni arasındaki ilişki her iki tarafa “karşılıklı yarar” sağlayan bir ilişki biçimi olarak da, işçinin sömürüsüne dayalı bir ilişki biçimi olarak da kurulabilir. İlişkinin biçimi, çoklu ekonomik ve sosyokültürel değişkenlerce belirlenmektedir. Ataerkil sistem ve piyasanın yapısal dinamikleriyle değersizleştirilen bakım emeği, bakım sorumluluğuna atfedilen toplumsal anlam ve hizmetin duygusal boyutu nedeniyle “değerli” bir hale gelmektedir. Biri ücrete ve işin statüsüne, diğeri insan ilişkilerine dayalı biçimde belirlenmiş olan bu çatışmalı değerler sistemi, bakım hizmeti sunan göçmenlerin istihdam koşullarının oluşturulmasında belirleyici olmaktadır (Uttal, 1999, s. 759).

Bakım hizmetinin duygusal boyutu, bir yandan göçmen kadınların yaptıkları işin denetimini ellerinde tutabilmelerini ve kendilerini ailenin bir parçası gibi hissetmelerini sağlarken, bir yandan da onları her zaman güler yüzlü ve sabırlı “sadık hizmetkârlar” olmaya zorlamaktadır. Örneğin, dört çocuklu göçmen Maria, bir gün işvereni çocuklarına sarılmış biçimde eve girerken görünce, Moldova’da bıraktığı kendi çocuklarının aklına gelmesiyle gözlerinden dökülen yaşlara hâkim olamamıştır. İşvereni ise ona bir sorun olup olmadığını sormak yerine, asık suratlı olduğu için kendisini azarlamıştır (Demirdirek, 2007, s. 18).

Bakım emeği, fiziksel ve duygusal bakımın yanı sıra gözetimi de gerekli kılmaktadır. Özellikle çocuk bakımı söz konusu olduğunda bakıcı ve çocuklar arasında bakıcının çeşitli düşünce ve deneyimlerini aktardığı, onlara temel yaşam becerileriyle kültürel norm ve değerleri öğrettiği bir ilişki kurulmaktadır (Uttal, 1999, s. 762). Yaşlı bakımı söz konusu olduğunda ise bakıcı hem yaşlının fiziksel ve duygusal sağlığından sorumlu olmakta, hem de birçok durumda hareket kabiliyeti sınırlanmış ve yalnızlaşmış yaşlılara arkadaşlık etmektedir. Bu durum, işvereni, çocuğu veya bakıma muhtaç akrabasıyla kendisinden daha çok zaman geçiren işçiye bağımlı kılmaktadır. Ancak sevgi, aile ve çocuk büyütmeyle ilişkin yaygın düşünceler, ücretli bakım emeği ilişkisinin içerdiği farklı güç dinamikleri ve eşitsizlikleri maskeleymektedir. Annelik ve metalaşmış bakım emeği arasındaki çelişki, hangi görevlerin anneden işçiye aktarılacağı konusundaki sınırların belirsiz olmasına yol açmaktadır (agy., s. 759). Dolayısıyla işverenle aynı ev içinde, akrabalık retoriğiyle örülmüş bir ortak yaşamın varlığı, ev hizmetlerinde çalışan kadınlar için hem avantajlı, hem de dezavantajlı sonuçlar yaratabilmektedir. Bir yandan dışarıya kapalı ev alanında, sınır dışı edilme tehdidiyle istihdam edilen kadınlar, her tür sömürü ve istismara açıktır. Ancak diğer yandan işverenin göçmen işçiyle evini ve ailesini paylaşması; özellikle de bakım işi söz konusu olduğunda, bakılan çocuk veya yaşlıyla sevgiye dayalı bir ilişki biçiminin kurulması, göçmenlerin işverenlerini uzakta bıraktıkları ailelerinin yerine koyabildiği, görece olumlu çalışma koşullarının oluşmasını da sağlayabilmektedir. Duygusal boyutu nedeniyle, hizmeti veren kişiye sıkı sıkıya bağlı olan bakım ilişkisinin sona ermesi, işveren açısından da olumsuz sonuçlar yaratabildiğinden, bazı durumlarda işçi-işveren arasındaki ilişki sömürüden çok karşılıklı bağımlılığa dayalı biçimde kurulabilmektedir. Bu tür bir bağımlılık ilişkisine göçmenlerin istihdam edildiği diğer sektörlerde rastlamak söz konusu değildir.

Eğlence ve Fuhuş Sektöründe Göçmen Kadınlar

Küreselleşme ile birlikte haz ve arzu kavramlarının ulus ötesi bir nitelik kazanmasıyla, cinsel hizmetlere olan talep artmış, eğlence ve fuhuş sektöründe artan oranda kadın çalışmaya başlamıştır. Talep artışı ile birlikte, sunulan hizmetler çeşitlenmiş ve çeşitli ülkelerden değişik etnik kökenlere sahip sektör çalışanları ulaşılabilir hale gelmişlerdir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve göçün kadınlaşması, daha çok kadın bedeninin metalaştırılmasına dayanan söz konusu sektörün küresel düzlemde genişlemesine yol açmıştır. Sovyet sisteminin çöküşüyle birlikte, eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınların Türkiye'ye göç ederek fuhuş sektörüne dahil olmalarıyla, sektörde çeşitlilik ve böylelikle yabancı kadınlara olan talep artmıştır (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009, s. 16). Fuhuş sektörü, ev ve bakım hizmetlerinden sonra göçmen kadınların en yoğun talep gördüğü

sektörlerin başında gelmektedir. Yerli işgücüsüyle rekabete dayanan imalat sanayii, turizm, tarım ve inşaat gibi sektörlerin aksine, ev hizmetleri, eğlence ve fuhuş sektöründe yerli ve göçmen işçiler işverenlerin/müşterilerin farklı taleplerine cevap veren iki ayrı gruptur.

Eğlence ve fuhuş sektöründe çalışan göçmen kadınlar, sektöre giriş ve çalışma koşulları itibariyle üç farklı grupta değerlendirilebilir. İlk grup, eğlence sektöründe çalışma iznine sahip olarak istihdam edilenlerden oluşmaktadır. İkinci grup, Türkiye’ye turist vizesiyle giriş yaparak fuhuş sektöründe kendi hesabına veya aracılara kazançlarından belirli miktarda prim ödeyerek çalışanlardan oluşmaktadır. Bu gruptakiler, ya doğrudan fuhuş sektöründe çalışmak üzere göç etmiş ya da bavul ticareti, turizm, ev hizmetleri sektörlerinde çalıştıktan sonra fuhuş sektörüne geçmişlerdir. Son grup ise başka bir sektörde çalışacakları vaadiyle kandırılmış ve zorla fuhuş sektörüne sokulmuş, insan ticareti mağduru kadınlardır. İnsan ticareti mağdurlarının çalışması onlara zorla dayatılan bir sömürü süreci olduğu için ilk iki gruptakinden farklıdır ve ayrı bir çalışmanın kapsamında olması gerektiği düşünüldüğü için burada ele alınmayacaktır. Ev hizmetleri sektörünün aksine, Türkiye’de eğlence ve fuhuş sektörlerinde çalışan göçmen kadınlar hakkında yapılan araştırmaların ve istatistiki verilerin kısıtlılığı, söz konusu sektördeki göçmenlerin çalışma ve yaşam koşullarına yönelik bilgimizin sınırlı olmasına yol açmaktadır.²

Daha çok Ukrayna ve Rusya kökenli kadınların talep gördüğü eğlence sektöründe, göçmen istihdam edilen diğer sektörlerle oranla kayıtlı çalışmanın daha yaygın olduğu görülmektedir. ÇSGB verilerine göre bu iki ülkeden gelenler için alınan çalışma izinleri turizm sektöründe yoğunlaşmaktadır ve eğlence ile ilgili işletmeler turizm sektörü kapsamında yer almaktadır. Eğlence mekânlarında istihdam edilecek şov gruplarına kaynak ülkelerdeki ajanslar üzerinden erişildikten sonra, ÇSGB’ye başvurularak çalışma izni alınmaktadır (Erder ve Kaşka, 2003, s. 66). Hazırlanan iş sözleşmelerinin göçmenlerin ana dilinde de olması ve “İş Kanunu”ndan doğan hakların bildirilmesi yoluyla, bu sektörde çalışan göçmenlerin korunması sağlanmaktadır (Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2010, s. 54). İzinli biçimde çalışıyor olmaları, bu sektörde çalışan kadınların sağlık ve güvenlik hizmetlerine erişimlerini de kolaylaştırmakta, düzensiz biçimde göç eden diğer kadınlardan görece olarak daha olumlu koşullarda çalışmalarını mümkün olabilmektedir.

Fuhuş sektöründe çalışan göçmen kadınların bir bölümü, bu alanda çalışma amacıyla Türkiye’ye göç etmişken, fuhuş sektörü dışında başka sektörlerde

2 En erişilebilir istatistiki veri kaynağını oluşturan Emniyet Genel Müdürlüğü verileri, konunun kriminal boyutlarını gözler önüne serse de, kadınların göç gerekçeleri ve süreçleriyle, maruz kaldıkları koşullar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamamaktadır.

ya da işlerde çalışmak üzere göç eden, ancak iş bulamama, düşük ücretler veya başka gerekçelerle sonradan fuhuş sektörüne yönelenler de mevcuttur. Kalfa'nın (2008) gerçekleştirdiği araştırma, hem ev hizmetleri sektöründe kadınların maruz kaldığı cinsel şiddeti hem de ev hizmetleri sektörü ile fuhuş sektörü arasındaki geçişliliği ortaya koymaktadır. Eski Sovyet ülkelerinden göç eden kadınların, hangi sektörde istihdam edilirlerse edilsinler, seks çalışanı olarak görülmeleri ve "Nataşa" olarak damgalanmaları (Gülçür ve İlkcaracan, 2002, s. 414), çalıştıkları diğer sektörlerde taciz edilmeleri ve fuhuşa zorlanmalarını beraberinde getirebilmektedir. Fuhuş sektöründe göçmen çalışanların yaygınlığı, kendi ülkelerine geri döndüklerinde de Türkiye'ye göç eden tüm kadınların fuhuş amacıyla göç ettiğine dair bir önyargı oluşturmuştur. Bu durum tüm sektörlerdeki göçmen kadınları hem Türkiye'de hem kendi ülkelerinde aşağılanma ve tacizle yüz yüze getirebilmektedir (Kalfa, 2008; Keough, 2006). Fuhuş sektöründe çalışma amacıyla göç eden kadınların göç gerekçeleri, diğer sektörlerde çalışmak üzere göç edenlerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak fuhuş sektöründe çalışan kadınların çalışma koşullarına baktığımızda, cinsel, fiziksel ve psikolojik şiddete son derece açık bir alan olan seks işçiliğinin, yasadışılık ve yabancılık nitelikleriyle bir arada, çok daha olumsuz koşullar oluşturacağını öngörmek mümkündür. Bir yandan doğrudan kişinin benliğine ve bedenine dair olan cinsellik, kadın bedenine doğrudan şiddet uygulamaya son derece müsait bir alandır (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009, s. 23). Diğer yandan yasadışı ikamet ve çalışma statüleri, kadınları her tür hakka erişim olanağından yoksun bırakmaktadır. Aracılar tarafından zorla çalıştırma, uzun çalışma saatleri, ücretlerinin ödenmemesi veya eksik ödenmesi, pasaportlarına el konulması fuhuş sektöründe sıkça karşılaşılan sorunlardır. Kadınlar günlük yaşamlarında taciz veya şiddete uğradıklarında da yasal yollara başvurma olanağından yoksundur. Sınır dışı edilme korkusu, herhangi bir hak ihlali söz konusu olduğunda devletin yetkili makamlarına başvurmalarına engel olduğu gibi, yaptıkları işten dolayı duydukları utanç, kendi ülke konsolosluklarına başvurmalarını da engellemektedir (Gülçür ve İlkcaracan, 2002; Kaşka ve Erder, 2003; İçduygu, 2004; Kalfa, 2008; Üstübcü, 2010). Müşterilerin yanı sıra aracılar ve polis de, kadınların maruz kaldığı şiddetin aktörleri olabilmektedir (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009, s. 16). Gülçür ve İlkcaracan (2002, s. 416) gerçekleştirdikleri araştırmada, seks çalışanı göçmen kadınların sürekli olarak polis tarafından gözaltına alındıklarını ve sınır dışı edilmele tehdit edildiklerini, serbest bırakılmak için rüşvet verdiklerini ortaya koymuştur.

Etnisite Temelinde İşgücü Piyasasına Katılım:

“Biz”e Yakın ve Uzak Olanlar

Ev ve bakım hizmetleri, fuhuş ve eğlence sektörü gibi tümüyle kadına özgü istihdam alanlarında kimlerin ev ve bakım işi, kimlerin seks işçiliği yapacağı konusunda etnisite önemli bir faktördür. Diğer sektörlerde de işverenlerin göçmen işçi tercihlerinde toplumsal cinsiyetin yanı sıra etnisite etkili olmaktadır. İşverenler buldukları bölgeye ve işin niteliğine göre değişmekle birlikte genelde Türk dilini konuşan, Müslüman olan göçmenleri tercih etmektedir. Polisin de yasadışı göçmenlere karşı tutumunda “biz”e yakın olanlara daha kolaylıkla göz yumduğu dile getirilmektedir. Bu durum özellikle Bulgaristan Türkleri, Türkmenler ve Azeriler için söz konusudur (Danış vd, 2009; Akpınar, 2009; Erder, 2007). Ancak göçmenin etnik kökeni ne olursa olsun, işverenler açısından onları tercih edilir kılan, kaçak statülerinden ötürü korunmasızlıkları ve her türlü sömürüye açık oluşlarıdır.

Konfeksiyon Atölyelerinde Göçmen Kadınlar

Hanenin dışına çıktığımızda, konfeksiyon atölyeleri göçmen kadın işçilerin yaygın biçimde istihdam edildiği diğer üretim birimleridir. Bu alanda İstanbul’da yapılmış bir araştırma özellikle Azerbaycan’ın Nahçıvan bölgesinden yoksul ailelerin çalışma amaçlı Türkiye’ye geldiğini, erkeklerin inşaatlarda çalıştığını veya işsiz olduğunu, kadınların konfeksiyon atölyelerinde ucuz işçi olarak çalıştırıldığını ortaya koymaktadır. Kayıt dışı çalışma bu atölyelerin tüm emekçileri için ortak bir özellik olsa da, Azeri kadın işçiler aynı işi yapan yerli işgücünden daha düşük ücret almakta, daha uzun saatler çalışmakta, kimi zaman çalıştıkları günlerin ücretini alamamaktadır. Karşılaştıkları haksızlıklara karşı kendilerini koruma imkânları yoktur. Burada dikkat çekici olan, kadınların çocuklarının da onlarla birlikte atölyeye gelmesi ve anneleriyle birlikte çalışmalarıdır. Yasadışı ikamet etmelerinden ötürü çocuklarını okula kaydettiremeyen aileler açısından çocukların evde yalnız kalmasındansa atölyede gözlerinin önünde bulunması daha iyi bir seçenek olarak görülmektedir. Eğitim imkânlarından yoksun kalan çocuklar ise ilerideki yaşamlarını vasıfsız işçi geçirmeye mahkûm edilmektedir. Benzer kültür, ortak dil ve dinden ötürü Azeriler yaşadıkları çevrede “yabancı” değildir ama “öteki”dir. “Namuslu” Azeri kadının ağırbaşlı ve suskun bir şekilde kendine verilen her işi yapması, ataerkil kültürel normların işveren açısından sorunsuz bir işçi profili yaratmada ne kadar işlevsel olduğunu göstermektedir. Dedeoğlu (2011) çalışmasında göç sürecinin kadınları hane geçiminin temel aktörleri durumuna getirdiğine, hane içi cinsiyete dayalı işbölümünde ciddi bir değişikliğe yol açmasa da, kadının aile içindeki konumunu güçlendirme potansiyeli taşımasına dikkat çekmektedir.

Ticaret ve Turizm Alanlarında Göçmenler

Göçmenlerin sahip oldukları objektif niteliklerin yanı sıra onlara atfedilen subjektif özellikler hangi alanlarda istihdam edileceklerinde etkili olmaktadır. İstanbul'da bavul ticaretinin yoğunlaştığı merkezlerde yabancı tüccarlarla iletişim kurmak bakımından Rusça, Sırpça gibi dillerde konuşabilen tezgâhtar, tercüman, resepsiyonist gibi servis elemanları yaygın biçimde çalıştırılmaktadır. Aynı şekilde eski Doğu Bloğu ülkelerinden gelen taleplere ve standartlara uygun üretim yapabilmek için model, stilist gibi kalifiye elemanlara ihtiyaç duyulmakta ve çalıştırılmaktadır (Erder, 2007, s. 67). Ancak Rusça bilseler de Türkmenistan ve Azerbaycan'dan gelen Türk ve Müslüman kökenli göçmenler tekstil ve konfeksiyon atölyelerinde çalıştırılırken, dükkânlarda satış personeli olarak Moldova, Ukrayna ve Rusya'dan gelen erkek veya kadın göçmenler tercih edilmektedir (Dağdelen, 2008). Bu tercihte ikinci gruptaki göçmenlere atfedilen subjektif kültürel özellikler yani diğerlerine kıyasla "daha eğitilmiş", "daha temiz", "daha disiplinli" görülmeleri etkilidir. Gerçekte bu kültürel özellikler kadın göçmenlerin bedensel performansından yararlanmanın aracı olarak kullanılmaktadır. Kimi dükkânların sattıkları bazı kadın kıyafetlerinin "seksi ve fantezi" ürünler olması, satış personeli olarak çalıştırılan kadın göçmenlerin aynı zamanda ürünler için modellik yapmayı kabul etmesi, işverenin bir taşla iki kuş vurması anlamına gelmektedir. Satış işinde başarılı bazı göçmenlerin işverenleriyle çalışma koşulları ve ücret pazarlığı yapabildiği görülmüştür. Kargo dükkânlarında, atölyelerdekiler gibi vasıfsız işgücü olarak çalışan göçmenler ise ağır çalışma koşullarına tepkilerini ancak iş değiştirerek gösterebilmekte veya sessiz kalmaktadır.

Türkiye'de Türk erkekleriyle yaptıkları evlilikler sonucu yasal olarak ikamet eden ve çalışma izinleri olan ve bir kısmı Türk vatandaşlığına geçmiş bulunan göçmen kadınlar, yasal konumlarına rağmen işgücü piyasasında kayıt dışı işlerde çalıştırılmaktadır. Neredeyse tamamı üniversite mezunu ve mesleklerinde iş deneyimi olan kadınlar genellikle diplomaların denkliğinde yaşanan sorunlardan ötürü turizm sektöründe acentecilik, masözlük, rehberlik, tur operatörlüğü, animasyon, tezgâhtarlık gibi niteliklerine uymayan, ya yerli işgücünün çok düşük ücret ödendiği için yapmak istemediği işlerde çalışmakta ya da aynı işi yapan yerli işgücüne kıyasla daha düşük ücret almaktadır. Turizm sektörünün özelliği olan mevsimlik çalışma sonucu genelde yılın yarısı çalışılmakta, kadınlar sigortalarının yaptırılmaması yabancı olmalarına bağlanmaktadır. Kaçak göçmenlerin ücretlerinin ödenmemesi şeklinde sıklıkla yaşadıkları sorun, yasal statüye sahip göçmenlerde daha nadir ortaya çıkmaktadır. Kadın olarak yaşadıkları sorunlar arasında çalıştıkları işyerlerinde fiziksel ve sözlü cinsel tacize uğramış olmaları da yer almaktadır (Gökmen, 2011).

İnşaat Sektöründe Göçmenler

İşverenlerin etnisiteyi sömürü düzeyini artırmak için nasıl işlevselleştirebileceğini ortaya koyan çok ilginç bir çalışma Akpınar'ın (2009) inşaat sektöründe göçmen işçilerin istihdamı üzerine çalışmasıdır. Taşeron üretimin yaygınlığı nedeniyle son derece enformel bir yapı gösteren inşaat sektörü erkek göçmenlerin Türkiye'de işgücü piyasasına katılımları için bir giriş kapısı niteliğindedir. Göçmenler ihaleyle alınan ve taşeron zinciri içinde birden çok el değiştiren bina yapımı-onarımı, yol ve köprü yapımı-onarımı, tarihi eser onarımı gibi işlerde en altta vasıfsız işçi olarak çalıştırılmaktadır. Düşük ücretle çok uzun saatler çalıştırılmakta ve kimi durumlarda kendilerine vaat edilen ücretler ödenmeden kovulmaktadır. İstanbul'da yapılan saha çalışmasında inşaat işlerinde çoğunlukla Türkmenistan, Azerbaycan, Afganistan ve Gürcistan'dan gelen göçmenlerin çalıştırıldığı, Gürcistan hariç diğer üç ülkeden gelenlerin kendilerini Müslüman-Türk olarak tanımladıkları ve işverenlerin onları buna atfen işe aldıkları ve bu yolla işçilerde bir bağlılık ve minnet duygusu oluşturdukları saptanmıştır. Gürcüler ise Türk olmamakla birlikte Karadeniz bölgesindeki halkla dostluk ve akrabalık ilişkilerine vurgu yapılarak işe alınmaktadır. Göçmenler, inşaat işlerinin yerli işgücü kaynağı olan Kürtlere karşı tercih edilmektedir. Kürtlere karşı görünürdeki milliyetçi tepkinin gerisinde ise aslında göçmenlerin Kürtlere kıyasla hiçbir şekilde hak arama imkânının olmaması, çok daha kolay sömürülebilmesi yatmaktadır. Aynı durum Trakya bölgesindeki sanayi işletmelerinde de gözlenmiştir. 1990'larda ve 2000'lerin başında Trakya bölgesinde sanayide ihtiyaç duyulan işgücünü Bulgar Türklerinden sağlamak işverenlerin öncelikli tercihidir. Güneydoğudan gelen Kürt işçilerinin sendikal örgütlenmeye meyletmesi, vasıfsız olması gibi gerekçelerle istenmediği, daha önceden kolayca temin edilen Romenlerin ve Bulgar Türklerinin sayılarının giderek azalmasıyla işverenlerin İstanbul'dan işçi getirtmeyi tercih ettiği görülmüştür. Bulgaristan'dan gelen Türklerin öncelikli tercih ettiği kentlerden olan Bursa'da "soydaş" göçmenlerin "yabancı" olarak kabul edilmediği, işgücü piyasasındaki konumlarının Bursa ilinde yerli işgücüne kıyasla daha dezavantajlı bir görünüm sergilemediği ve Bursa'ya son dönemde göç eden Kürtlere kıyasla daha az yadırgandığı gözlenmiştir (Erder, 2007, s. 65-72).

Düzensiz göçmenler içinde küçük bir paya sahip olan Afrika'dan gelen sığınmacı ve göçmenler kültür, dil, din olarak tümüyle farklıdır. Her ne kadar Müslüman Afrikalılar olsa da, deri renklerinin farklılığı onları "biz"e yakın yapmaya yetmemektedir. İşgücü piyasasına katılımları diğer göçmen gruplarına kıyasla çok daha sınırlı düzeyde olmaktadır. İstanbul'da yapılan ve göçmen ile sığınmacı gruplarının iç içe geçmişliğine dikkat çeken bir çalışmaya göre sığınma başvurusunda bulunanlar, başvurularının kabul edilmemesi durumunda düzensiz göçmen statüsüne geçmekte, insan kaçakçılarının yardımıyla AB ülkelerine gidebilmek için Türkiye'de beklerken yaşamlarını sürdürmek ve para biriktirmek

için enformel ekonomide iş arayışına girmektedir. Kentin çöküntü alanlarındaki köhne binalarda ikamet eden göçmenlerin en büyük sorunlarını geçim sıkıntısı olarak ifade etmeleri, iş bulup çalışmadaki güçlüklerine işaret etmektedir. Bu kişilerin bazıları küçük konfeksiyon veya aydınlatma atölyelerinde çalışmakta, pazar yerlerinde satış yapmakta, bazı kadınlar evlerde temizliğe gitmektedir. Aralarında kendi ülkeleriyle bavul ticareti yapanlar da vardır. Ücretleri asgari ücretten düşük olduğu gibi, kimi zaman çalışmalarının karşılığı ödenmemektedir. Aynı çöküntü alanlarında bulunan Romanlar ve güneydoğudan gelen Kürtler de benzer koşullarda yaşamakta ve çalışmaktadır (Yükseker, Brewer, 2010). İşgücü piyasasındaki hiyerarşide siyah göçmenler en altta yer almakta ama yerli işgücünün dışlanan ve genelde atık toplayarak yaşamını sürdüren kategorileriyle ortak kaderi paylaşmaktadır (Saltan, Yardımcı, 2007).

Sonuç

Türkiye’de yaşayan ve çalışan düzensiz göçmenler üzerine yapılan araştırmaların büyük kısmı ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmen kadınlara ilişkin olup, göçmen kadınların durumuna ve çalışma koşullarına dair ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Sosyal bilim araştırmaları yapanların genellikle mensubu oldukları üst-orta sosyal sınıf itibarıyla göçmen kadınların işverenlerine erişim kolaylığının veya bizzat kendi yakınlarının işveren konumunda olmasının bunda etkili olduğu düşünülebilir. Diğer istihdam alanlarında ise işverenlerin araştırmacılara yönelik olumsuz tutumu, göçmenlerin açığa çıkma ve sınır dışı edilme korkusu araştırma yapma koşullarını ağırlaştırmakta ve çalışma yapılmasını zorlaştırmaktadır.

İncelenen araştırmaların hepsinin ortak özelliği, göçmenlerin korunmasızlığını ve savunmasızlığını açığa çıkarmalarıdır. Düzensiz göçmenler hangi sektörde ve işte çalışıyor olurlarsa olsunlar Türkiye’de yasadışı ikamet ettikleri ve/veya çalıştıkları için yerli işgücüne kıyasla daha elverişsiz koşullarda, daha uzun saatler, daha düşük ücretlerle çalışmakta, ücretlerinin ödenmemesi durumunda haklarını hiçbir şekilde arayamamaktadır. Göçmen kadınlar açısından bunlara ek olarak cinsel taciz ve fuhuş sektöründe çalışmaları durumunda cinsel şiddet ve bulaşıcı hastalıklar gibi riskler ortaya çıkmaktadır.

AB’yle müzakere sürecinde Türkiye’nin göç politikalarının AB göç politikalarına uydurulması, esnek vize politikasından vazgeçilmesi yönünde baskılar vardır. Ancak geniş bir enformel ekonomi ve ucuz kaçak işçi talebi devam ettiği, bakım hizmetlerini kadınların sırtından alan kamusal hizmet modelleri geliştirilmediği sürece göçmen işgücüne talep sürecek ve göçmenlerin Türkiye’ye gelme çabasının daha tehlikeli ve riskli koşullar altında gerçekleşeceğini söylemek kehanet olmayacaktır.

KAYNAKÇA:

- Akalın, A. (2010) “Yukarıdakiler-Aşağıdakiler: İstanbul’daki Güvenlikli Sitelerde Göçmen Ev Hizmetlisi İstihdamı,” *Türkiye’ye Uluslararası Göç*, der. B. Pusch ve T. Wilkoszewski, s. 111-37. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Akalın, A. (2007) “Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant,” *European Journal of Women’s Studies*, sayı: 14, s. 209-25.
- Akpınar, T. (2009) “Türkiye’ye Yönelik Düzensiz Göçler ve Göçmenlerin İnşaat Sektöründe Enformel İstihdamı,” Ankara: Ankara Üniversitesi (yayımlanmamış doktora tezi).
- Akpınar, T. (2010) “Türkiye’ye Yönelik Kaçak İşgücü Göçü,” *SBF Dergisi*, sayı: 65/3, s. 1-22.
- Atatimur, N. (2008) “Reasons and Consequences of International Labor Migration of Women into Turkey: Ankara Case,” Ankara: ODTÜ (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Beşpınar U., Çelik, K. (2011) “İnsan Ticaretinin Görünen Yüzü: Türkiye’de Farklı Sosyal Aktörlerin Seks Ticaretine Bakışı,” <http://idc.sdu.edu.tr/tammetinler/goc/goc4.pdf> (son erişim tarihi: 11.02. 2011).
- Castles, S., Miller, M.J. (1998) *The Age of Migration*, NY-Londra: The Guilford Press.
- Dağdelen, G. (2008) “Changing Labour Market Positions and Workplace Interactions of Irregular Moldovan Migrants: The Case of Textile/Clothing Sector in İstanbul,” (yüksek lisans tezi, University of METU).
- Danış, D. vd (2009) “Integration in Limbo-Iraqi, Afghan, Magrebi and Iranian Migrants in İstanbul,” *Land of Diverse Migrations*, s. 443-636, der. A. İçduygu ve K. Kirişçi, İstanbul: Bilgi University Press.
- Danış, D. (2007) “A Faith that Binds: Iraqi Christian Women on the Domestic Service Ladder of İstanbul,” *JEMS*, sayı: 33, s. 602-15.
- Dedeoğlu, S. (2011) “Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayiinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği,” *SBF Dergisi*, sayı: 66/1, s. 28-48.
- Demirdirek, H. (2007) “New Modes Of Capitalist Domination: Transnational Space Between Turkey and Moldova,” *Anthropology of East Europe Review*, sayı: 25, s. 15-21.
- Ecevit, Y. (2010) “İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye’de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi,” *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, der. İ. İlkaracan, s. 87-115. İstanbul: İTÜ BMTKAUM ve KİH-YÇ.
- Ecevit, Y. vd (2008) *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, İstanbul: TÜSİAD ve KAGİDER.
- Ekiz Gökmen, Ç. (2011) “Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Yöresinde Turizm Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar,” *Çalışma ve Toplum*, sayı: 28, s. 201-31.

- Erdem, Z., Şahin, L. (2009) “Ülkemizde Ev Hizmetlerinde İstihdam Edilen Yabancı Uyruklu İşgücünün Çalışma Koşulları: İstanbul İli Üzerine Bir Alan Araştırması,” *Sosyal Siyaset Konferansları*, sayı: 57, s. 282-325.
- Erder, S. (2007) “‘Yabancısız’ Kurgulanan Ülkenin ‘Yabancıları,’” *Türkiye’de Yabancı İşçiler*, der. A. Arı, s. 1-83, İstanbul: Derin.
- Erder, S., Kaşka, S. (2003) *Irregular Migration and Trafficking in Women: the Case of Turkey*, Cenevre: International Organization for Migration.
- Gökbayrak, Ş. (2009) “Refah Devletinin Dönüşümü ve Bakım Hizmetlerinin Görünmez Emekçileri Göçmen Kadınlar,” *Çalışma ve Toplum*, sayı: 21, s. 55-82.
- Gülçür, L. İlkaracan, P. (2002) “The ‘Natasha’ Experience: Migrant Sex Workers from the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey,” *Women’s Studies International Forum*, sayı: 25, s. 411-21.
- Hochschild, A.R. (2003) “Love and Gold,” *Global Women, Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, der. B. Ehrenreich, A.R. Hochschild, s. 15-30, New York: Metropolitan Books.
- Hondegneu-Sotelo, P. (2001) *Domestica*, Londra: University of California Press.
- HÜNEE (2004) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2003*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- “IOM Country Report for Turkey” (2009-2010) Independent Network of Labour Migration and Integration Experts (LMIE-INET) için hazırlanan yayımlanmamış rapor.
- İçduygu, A. (2006) “The Labour Dimension of Irregular Migration in Turkey,” (Research Report), Badia Fiesolana: European University Institute CARIM-RR.
- İçduygu, A. (2008) “Rethinking Irregular Migration in Turkey: Some Demoeconomic Reflections,” *CARIM Analytic and Synthetic Notes*, Badia Fiesolana: European University Institute.
- İçduygu, A. (2004) *Türkiye’de Kaçak Göç*, İstanbul: İTO Yayınları.
- Kalfa, A. (2008) “Eski Doğu Bloku Ülkeleri Kaynaklı İnsan Ticareti ve Fuhuş Sektöründe Çalışan Kadınlar,” Ankara: Ankara Üniversitesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Kaşka, S. (2006) *The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers*, İstanbul: Mirekoc Research Project.
- Keough, L.J. (2003) “Driven Women: Reconceptualizing the Traffic In Women in The Margins of Europe Through The Case of Gagauz Mobile Domestic in Istanbul,” *The Anthropology of East Europe Review*, sayı: 21, s. 73-80.
- Keough, L.J. (2006) “Globalizing ‘Postsocialism’: Mobile Mothers and Neoliberalism on the Margins of Europe,” *Anthropological Quarterly*, sayı: 79, s. 431-461.

- Kofman, E. vd (2000) *Gender and International Migration in Europe*, Londra: Routledge.
- Kümbetoğlu, B. (2005) “Enformelleştirme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları,” *Folklor/Edebiyat*, sayı: 41, s. 7-25.
- Lazaridis, G. (2009) “Irregular Migration and Trampoline Effect: ‘Les Infirmières Exclusives’, ‘Quasi-Nurses’, Nannies, Maids and Sex Workers in Greece,” *Irregular Migration, Informal Labour and Community: A Challenge for Europe*, der. E. Berggren, B. Likic-Brboric, G. Toksöz, N. Trimikliniotis, s. 242-55, Maastricht: Shaker Publishing.
- Lordoğlu, K., Etiler, N. (2010) “Göçmenlerin Sağlık Sorunları: Ev Hizmetlerinde Bir Alan Araştırması,” *2. Ulusal Sosyal Haklar Sempozyumu Kitabı*, der. M. Gülmez, s. 93-118, İstanbul: Petrol-İş.
- Morokvasic, M. (2004) “Settled in Mobility: Engendering Post-Wall Migration in Europe,” *Feminist Review*, sayı: 77, s. 7-25.
- Ozinian, A. (2009) *Identifying the State of Armenian Migrants in Turkey*, Washington: Eurasia Partnership Foundation.
- Saltan A., Yardımcı, S. (2007) “Geri Dönüşümün Görünmeyen Yüzü: Sokak Toplayıcılarının İş ve Yaşam Koşulları Üzerine Bir Değerlendirme,” *Toplum ve Bilim*, sayı: 108, s. 206-38.
- Sassen, S. (2000) “Women’s Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival,” *Journal of International Affairs*, sayı: 53/2, s. 503-24.
- Toksöz, G. (2008) “Enformel İşgücü Piyasaları ve Göçmen İşçilere Talep: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye’nin Durumu,” *Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?*, s. 89-108. İstanbul: SAV.
- Toksöz, G., Akpınar, T. (2009) “An Historical Employer Strategy: Dividing Labour on the Basis of Ethnicity-Case of the Construction Sector in Turkey,” *European Perspectives on Exclusion and Subordination: The Political Economy of Migration*, der. A. Neergaard, s. 143-153, Maastricht: Shaker Publishing.
- Uttal, L., Tuominen, M. (1999) “Tenuous Relationships: Exploitation, Emotion, and Racial Ethnic Significance in Paid Child Care Work,” *Gender and Society*, sayı: 13, s. 758-80.
- Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2010) “Evin İçi İşyeri: Ev Hizmetleri, Ücretli Emek ve Göçmen Kadın Emeği” *Kapitalizm Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. M. Yaman-Öztürk ve S. Dedeoğlu, s. 277-303, İstanbul: SAV.
- Ünlütürk Ulutaş, Ç., Kalfa, A. (2009) “Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri,” *Fe Dergi*, sayı: 1/2, s. 13-28.
- Üstübcü, A. “Türkiye’ye Yönelik Kadın Göçü: Seks İşçileri ve Ev İçi Hizmetlilerin Kişisel Güvenlik Sorunlarını İlişkilendirmek,” <http://www.umut.org.tr/HukukunGencleri/TamMetinlerSunular/AysenUstubici.pdf> (son erişim tarihi: 2.2.2011).

- Yükseker, D., Brewer, K.T. (2010) “İstanbul’daki Afrikalı Göçmen ve Sığınmacıların Yaşam Koşulları,” *Türkiye’ye Uluslararası Göç*, der. B. Pusch ve T. Wilkoszewski, s. 297-320, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yükseker, D. (2003) *Laleli Moskova Mekiği*, İstanbul: İletişim.

Zor Ziyaret: Nataşa mı? Döviz Getiren Bavul mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi

SEMA ERDER

I990'lı yıllardan bu yana, bir taraftan Avrupa Kalesi'nin örülmesi, diğer taraftan Demir Perde'nin yıkılmasıyla başlayan süreç, Türkiye'nin uluslararası nüfus hareketi içindeki konumunu ve gelen yabancıların bileşimini değiştirmiştir. Son dönemlerde Türkiye, transit göç, iltica, bavul ticareti, iş arama gibi çeşitli nedenlerle gelen yabancıları, hiç de istemeyerek, misafir etmeye başladı. Siyasal olarak çalkantılı, işsizlikle boğuşan ve göçmen gönderen bir ülkeye kendisinden umut arayan insanların gelmesi beklenmedik bir durum oldu. Buraya gelenler için de bu gelişim çok kolay olmadığı açıktır. Bu yazıda, bu birbirinden farklı göçmen grubu içinden, özel bir göçmen grubu olan Doğu Bloku ülkelerinden gelen kadın göçmenler ve onların Türkiye'deki iş piyasasına giriş süreci ele alınacaktır.¹

Düzensiz Göç ya da İstenmeyen Yabancılar

Öncelikle, bu tür beklenmedik ve istenmeyen göç hareketlerinin sadece Türkiye'ye özgü olmadığını, küreselleşmeyle birlikte, bu göç hareketlerinin dünyanın hemen her bölgesinde yaygınlaştığını belirtmek gerekir. Küreselleşmenin, bir taraftan dünyanın hemen her yanında ekonomik ve siyasal çalkantılar doğurduğu, savaşları ve eşitsizlikleri artırdığı bilinmektedir. Diğer taraftan, aynı süreç içinde iletişim ve ulaşım ucuzlamış ve kitlelerin hareketliliğini kolaylaştırıcı bazı yeni olanaklar ortaya çıkmıştır (Castles ve Miller, 2003). Son dönemlerde artan ve

1 Bu yazı, 2006 yılında, İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından yayınlanmak üzere hazırlanan ancak gerçekleştirilemeyen "Nermin Abadan Unat'a Armağan" kitabı için yazılmıştır. Yazı, bu derleme için yeniden gözden geçirilmiştir.

denetlenemeyen bu yeni göçü, akademik çevreler “düzensiz göç” (*irregular migration*), kamu otoriteleri ise “yasadışı göç” (*illegal migration*) olarak tanımlamaktadır.²

2000 yılı itibariyle dünyada, 158 milyonu göçmen, yaklaşık 17 milyonu sığınmacı ve mülteci olmak üzere, kendi ülkesi dışında yaşayan yaklaşık 175 milyon kişinin olduğu tahmin edilmektedir (UN, 2004, s. vii). Düzensiz göçmen sayısı hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, özellikle Kuzey ülkelerine yeni gelenlerin yaklaşık üçte biri ila yarısının düzensiz göçmen olduğu tahmin edilmektedir. Bu çerçevede 2000 yılında ABD’de 20 milyon civarında düzensiz göçmen olduğu, AB’ye üye ülkelerin tümüne ise, 1999 yılı itibariyle, her yıl 500 bin kişinin düzensiz olarak geldiği tahmin edilmektedir (IOM, 2003, s. 58-60).

Düzensiz göçte gözlemlenen hızlı artış, önce yöneticilerin ve siyasetçilerin, daha sonra sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiştir. İstenmeyen göçe karşı yönetimlerin ilk tepkisi, göçü önlemek ve denetim altına almak olmuştur. Bu nedenle, son dönemlerde, özellikle Kuzey ülkeleri, göçü önleyici yeni politika geliştirmek amacıyla bu konuda yapılacak araştırmaları desteklemektedirler. Diğer taraftan, gerek düzensiz göç kavramının tanımı ve yorumundaki anlaşmazlıklar, gerekse bu göç hareketinin gözlenmesindeki güçlükler, bu konudaki verileri de araştırmaları da tartışmalı kılmaktadır.

Düzensiz göç kavramının anlamı, göçü düzen altına almaya çalışan kurumlar için farklı, göçmenler için farklıdır. Bu çerçevede, kamu kurumları için düzensizlik, bir yabancıya ülkeye girerken, çıkarken ya da orada kalırken, yabancı hukukuna aykırı konumda olması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, göçmenler için bu durum, yasalar karşısında tamamen korunmasız olma, çok güçsüz ve kırılabilir konumda kalma anlamına gelmektedir.

Düzensiz göçmenlerin güçsüzlükleri görünürlüklerini azalttığı gibi, onlara kendi adlarına konuşma hakkı da vermemektedir. Bunun yanı sıra, sayılarının konjonktüre göre değişmesi, yön değiştirmesi, bazen “turizm” hareketlerinin içinde gizlenmesi, bu konuda araştırma yapmayı güçleştirmektedir.³ Sayısal büyüklüklerle ilgilenen çevreler ve niceliksel araştırma yapanlar ancak dolaylı tahmin tekniklerini kullanabilmektedirler. Göçmenlerin görünür olmayışları ve gizli yaşamak zorunda olmaları, onlara ulaşmayı ve dolayısıyla niteliksel ara-

2 Sosyal bilimciler, göçün meşruiyeti ile yasalar arasındaki uyumsuzluğu ifade edebilmesi açısından “düzensiz göç” (*irregular migration*) kavramını kullanmayı yeğlemektedir. Ancak, bu kavramın da, göçü bir insan hakkı olarak kabul eden çevrelerce yoğun olarak eleştirildiğini ayrıca belirtmek gerekir.

3 Bu bağlamda *The International Migration Review*’un (IMR, 2004, C.38, s. 338) özel sayısında Massey, Portes gibi göç araştırmacılarının uluslararası göçün metodoloji ve ölçüm sorunlarıyla ilgili tartışmalarını izlemek mümkündür.

tırma yapmayı da güçleştirmektedir. Göçmen korkusu ve yabancı korkusunun yaygın olduğu böyle bir dönemde, insan hakları konusuyla doğrudan ilişkili olan bir konuda araştırma yapmanın bilim etiği açısından da çok dikkatli olmayı gerektirdiği açıktır.

Düzensiz göçteki artış üzerine yapılan çalışmaların bir bölümü bu göçün nasıl önleneceği, bir bölümü ise bu göçün muhtemel etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede özellikle iktisatçılar, bu göçün enformel iş piyasasını, enformel ticareti ve enformel para transferlerini yaygınlaştırmasına dikkati çekmektedirler. Bu çerçevede, bu ülkelerdeki kurumlar için, düzensiz göçle mücadele, enformelleşmeyle mücadele olarak da kabul edilmektedir. Bu bağlamda, düzensiz göçmenlerin enformel iş piyasasına, dolayısıyla, sosyal güvenlik sistemi, istihdam ve ücretler üzerindeki etkileri yaygın olarak araştırılmakta ve tartışılmaktadır.⁴

Son dönemlerde, Kuzey ülkelerinden Güney ülkelerine döviz akışının, büyüklüğü ve önemindeki artışın dikkati çekmesi üzerine, iktisatçılar göçmenlerin ülkelerine gönderdikleri işçi dövizleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Bugün birçok güney ülkesinde, işçi dövizlerinin, sadece göçmen ailelerinin değil, aynı zamanda ekonominin kurtarıcısı olduğunu gözlemlemek şaşırtıcıdır. Bu bağlamda, Dünya Bankası'nın desteklediği araştırmaların sonuçları, Güney ülkelerine formel kanallarla gönderilen işçi dövizlerinin bu ülkelere yapılan uluslararası yardım ve yabancı yatırımları aştığını ortaya çıkarmıştır (Özden ve Schiff, 2006, s. 1-4). Diğer taraftan, göç veren birçok ülkede bankacılık sisteminin gelişmemiş olduğu ve göçmenlerin para transferinde enformel kanalları yaygın olarak kullandıkları da bilinmektedir. Dolayısıyla bu konuyla ilgilenen iktisatçılar, bu kaynak akımının gerçekte hesaplanandan çok daha yüksek olduğunu tahmin etmektedir. Düzensiz göçmenlerin tümünün enformel sisteme dayanması, kuzey-güney enformel kaynak akışının boyutlarını daha da artırmakta ve IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların da bu konuyla ilgilenmesine neden olmaktadır (UN, 2004, s. 103-11).

Bütün bunlara karşın, bu yeni göç hareketlerinin düzenlenmesi yönünde anlamlı adımların atıldığını söylemek mümkün değildir. Bilindiği üzere, sığınmacı ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Kurulu'nun (BMMYK) koruması altındadır. Ancak, son dönemlerde artan çatışmalar, sığınmacıların sayısında büyük artışlara neden olmakta ve bu kurumun da etkin olarak çalış-

4 Bu konuda, örnek olarak, IMILCO Network (Irregular Migration and Informal Labor Market Community in Europe) adlı akademik ağın çalışmalarından söz edilebilir. IMILCO, Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma Merkezi (MURCIR) ve İsveç Çalışma Yaşamı Enstitüsü'nün (Arbteslivinstitut) ortaklaşa kurduğu ağ, 2002-5 yılları arasında Avrupa'da bu konuda çalışan araştırmacıları bir araya getirerek bulguların tartışıldığı atölye çalışmaları yapmıştır. Bilgi için bkz. www.murcir.marmara.edu.tr.

masını güçleştirmektedir. Diğer taraftan, artan düzensiz göçle ilgilenen hiçbir uluslararası mercinin olmayışı, bu kurumun bütün göçmenler için önemini artırmıştır. Belki de bu nedenle, BMMYK ve ona bağlı yerel bürolar, son dönemlerde sayıları hızla artan sığınmacıların gerçekten sığınmacı olup olmadığını anlamakta zorluk çekmektedirler (IOM, 2003, s. 60).⁵

Diğer taraftan, zengin Kuzey ülkelerine yapılacak uzun mesafe göçünün gittikçe daha zor ve riskli hale gelmesi, göçü bazı gruplar için yeni bir iş alanı haline getirmiş; insan kaçakçıları (*human smugglers*) ve insan tacirleri (*human traffickers*) gibi araçların faaliyetleri artmıştır. ⁶ Bugünlerde, Kuzey ülkeleri, bu göçün kendi ülkelerine yönelmesini sağlayan araçlarla mücadeleye özel önem vermektedir. Sonuçta, artan göçmen korkusu ve yabancı düşmanlığı ile birlikte göçmenler, artık, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'yle birlikte değil, ulusal güvenliği tehdit eden konularla birlikte anılmaya başlamıştır.

Esnek Sınırların Olanacağı “Mekik Göçü”, “İş Seyahati” ya da “Sözde Turizm” Hareketleri⁷

Son dönemlerde yaygınlaşan mekik göçü, çok eski bir göç türü olmasına karşın, fazla araştırılmamış bir konudur. Mekik göçünü ilgi çekici kılan, hem uzun süreli yerleşme olan göç hareketlerinden, hem de sadece dinlenme ve gezi amacıyla yapılan kısa süreli turizm hareketlerinden farklı olmasıdır. Sınır geçişlerinin esnek olduğu bölgelerde gözlemlenen bu göçün en önemli özelliği katılımcılarının sürekli hareketli oluşu, kısa süreli çalışarak ya da küçük ölçekli ticaret

5 Bu bağlamda, bir başka araştırma sırasında yaptığımız bir görüşme sırasında göç hikâyesini öğrenmek istediğimiz Sivaslı bir inşaat ustası, Avrupa'da çalışmayı denemek için akrabalarının yanına Strasburg'a gidip “irticaya (!)” başvurduğunu bu süre içinde orada çalıştığını, soruşturma sonuçlandıktan sonra “ret alıp” Türkiye'ye geri döndüğünü belirtmişti. Bu görüşme de, Türkiyeli göçmen adayları için “iltica” kurumunun artık amacı ve adının dışına kayarak yeni ve “tuhaf” bir göç kurumu gibi algılanmaya başladığının işareti olarak kabul edilebilir.

6 “*Human smuggler*” kavramı Türkçeye, “insan kaçakçısı”, “*human trafficker*” ise “insan tüccarı” olarak girdi. Bunlardan birincisi, göçmenlere ticari amaçla yasal olmayan yollardan göç etmelerine aracı olanları, ikincisi ise, potansiyel göçmenleri göçe yönlendiren, onları zorla çalıştıran, kaçırarak, tehdit, şiddet uygulayarak onların sırtından para kazanan ve kandırarak tanımlamaktadır. Bilgi için bkz. Dışişleri Bakanlığı, *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele Raporu* (DB, 2006), www.mfa.gov.tr.

7 Bu bölüm Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenerek yapılan UĞINAR araştırma raporundan yararlanılarak yazılmıştır. Bkz. Arı, 2006; Erder, 2004; Erder, 2006).

yaparak yaşamlarını düzenleme amacı gütmeleridir. Kalıcı olmamasına karşın, katılımcılarına sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel kazanımlar, bu nüfus hareketlerinin de göç hareketi olarak kabul edilmesine neden olabilmektedir.

Mekik göçünü ülkeler arasındaki farklı gelişmişlik düzeyleri kadar, ucuzlayan ulaşım olanaklarının da artırdığı bilinmektedir. Bu arada, önceleri sadece seçkinlere açık olan, turizm ya da gezi amaçlı seyahat olanağının artık, sıradan insanlara da açıldığını ve turizm hareketlerinin alanının genişlediğini ve katılımcılarının arttığını belirtmek gerekir. Nitekim Dünya Turizm Örgütü'nün yaptığı tahminlere göre, 1960'da 69 milyon olan turist sayısı (Zlotnik, 1998, s. 432), 1990'da 457 milyona, 2005 yılında ise 808 milyona yükselmiştir.⁸ Son dönemlerde, birçok ülkenin kapalı sınır politikalarından vazgeçmesi, kendi yurttaşlarına pasaport alma hakkını uygulamaya başlaması da bu artışa katkıda bulunmuştur. Ortak sınır politikaları izleyen bölgelerde de benzeri kısa süreli ve hatta gündelik nüfus hareketleri artmaktadır. Son dönemlerde göç yazınına giren “ulus-ötesi ilişki ağları” da mekik hareketi gibi melez, çok amaçlı nüfus hareketleri olarak kabul edilebilir.⁹

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde rejim değişiklikleri sonrasında bölge içi ve dışı hareketliliğin arttığı bilinmektedir. (Okolski, 2004, s. 41; IOM, 2002b). Wallace ve Stola (2001) ve Wallace (2002), eski Doğu Bloku ülkelerinde, AB üyeliğinin de geçici nüfus hareketlerini artırdığını vurgulamaktadır.

Mekik göçü ve mekik ticaretinin sosyalist blokta ve özellikle COMECON ülkelerinde eskiden beri yaygın olduğu ve 1970'lerde ticaretin %25-30'unu kapsadığı tahmin edilmektedir. Bavul ticareti geleneğinin, Yugoslavya, Polonya ve Bulgaristan gibi diğer sosyalist ülkelerde de yaygın olduğu, hatta bu ticaretin Türkiye'ye de ulaştığı bilinmektedir. Esas olarak, eski sosyalist ülke yurttaşlarının, yıllık tatillerini geçirdikleri yerlerden, kendi yaşadıkları kentlere getirdikleri mallarla küçük ölçekte ticaret yapma geleneğine sahip oldukları söylenebilir. Turizm ticareti diye de adlandırılan bu nüfus hareketinin, o dönemlerde, bölge içi ticaretin ve küçük ölçekli yerel ticaretin gelişmesinde çok önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (Yükseker, 2003, s. 22-4).

Eski Doğu Bloku ülkelerinde yapılmış olan araştırmalardan, bu nüfus hareketlerinin, politik-kültürel-eğlence-çalışma-ticaret-turizm gibi farklı amaçla yapılan yolculukların karışımından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bu nüfus hareketleri “turizm-ticaret”, “turizm-çalışma”, “siyasal-ekonomik” gibi birden çok amacı aynı anda yerine getirebilen, melez hareketlerdir.

8 www.world-tourism.org. Eylül 2006.

9 Bütün bunlara Kuzey ülkelerine giderek yerleşmeyi başarmış olan yerleşik göçmenlerin kendi ülkeleriyle artan ilişkilerini de eklemek mümkündür. Bu bağlamda, Almanya'da yerleşmiş olan Türk göçmenlerin Türkiye'ye geliş gidişlerindeki artışı örnek olarak gösterebiliriz.

Enformel piyasanın önemli taşıyıcılarından biri olan mekik göçünün, bu ülkelerde kapitalist piyasa ekonomisinin yerleşmesine kadar devam edecek geçici bir olgu mu, yoksa kalıcı etkileri olacak yeni bir süreç mi olduğu tartışmalıdır. Diğer taraftan, bu göçle küreselleşmenin ilişkisi de tartışılmaktadır. Örneğin, Iglicka (2001), eski sosyalist ülkelerden kaynaklanan mekik göçünün, Petersen'in göç türleri sınıflamasına göre, temel mal ve hizmetlerin eksikliğinden kaynaklanan bir nüfus hareketi olduğunu ve bunun "ilkel devingenlik" (*primitive mobility*) olarak tanımlanması gerektiğini belirtmektedir. Iglicka'ya göre bu ilkel devingenlik bir süre sonra göç niteliğini taşıyan hareketlere dönüşecektir. Benzer şekilde, Okolski (2001 ve 2004) bu göç hareketini "tamamlanmamış göç" (*incomplete migration*) olarak tanımlamakta ve göçün, göçmenleri devlet güvencesi olmayan düzensiz işlerde marjinalleştirdiğini iddia etmektedir. Morokvasic ise (2004), özellikle kadınların yaşadıkları ülkedeki ev ve ucuz yaşam gibi olanaklarla, mekik göçüyle ulaşılan enformel işlerden elde edilen gelirin bileşimiyle yaşamlarını ancak sürdürebildiklerine işaret etmektedir. Sürekli hareket etmenin gerekli olduğu bu yeni yaşam biçimine Morokvasic, "devingenlikle yerleşme" (*settled in mobility*) adını vermektedir. Bir bakıma Morokvasic düzensizliğin yarattığı yeni düzenden söz etmektedir.

Diğer taraftan, Yüksek (2003, s. 225-59) "piyasa-karşı piyasa" kavramlarıyla açıkladığı mekik ticaretinin geçici bir olgu olmadığını küresel kapitalist sermaye birikim sürecinin yapısal unsurlarından biri olduğunu belirtmektedir. Küreselleşmenin bir başka boyutunu gündeme getiren Polonyalı araştırmacılar, Morawska ve Spohn (1997, s. 43), iletişim ve bilgi edinme sürecini hızlandıran küreselleşmenin, insanları yeni olanaklar ve yeni yaşam biçimleri kadar, macera isteklerini tatmin yolları hakkında da bilgilendirdiğinden söz etmektedir. Araştırmacılar, yaygınlaşan ve ucuzlayan ulaşım olanaklarının kitlelerin bu macera isteklerini gerçekleştirmelerini de mümkün kıldığına işaret etmektedir. Araştırmacılara göre bütün bunlar, kitlelerin mevcut kurumlar ve engellerle baş etmekte yeni yollar bulmalarını sağlamakta ve yaratıcılıklarıyla "sisteme karşı oyun geliştirme" yeteneklerini de artırmaktadır.

Mekik göçüyle ilgili araştırmalar, bu göçmenlerin hem göç ettikleri hem de geldikleri toplumlardaki piyasanın emek, hizmet ve mal alanlarında oluşturduğu açıkları, mevcut yasalardaki boşlukları da dikkate alarak, karşılamaya ve sonuçlarından yararlanmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu açıdan mekik göçü, yaratıcı, değişken, dinamik ve her ülkede farklı etkileri olan melez bir göç türüdür.

Bugünlerde mekik göçü, binlerce insana kendi ülkesinden tamamen kopmadan, kısa süreli uzaklaşarak yeni deneyimler ve kazanımlar elde etme olanağı vermektedir. Bu göç türünün, geri dönüşü olmayan, "tek yönlü biletle" (*one way ticket*) bilinmedik bir ülkeye giderek, umulmadık koşullara katlanmaktan çok farklı bir deneyim olduğu açıktır. Bu tür, kısa süreli, çok amaçlı ve geçici nüfus

hareketlerine katılmanın bireyler ve toplumlar üzerindeki etkilerini incelemek, yeni bir araştırma gündemi olarak karşımızda durmaktadır.

Mekik Göçü ve Kadınlar

Genel olarak, uluslararası göç literatürüne göçe erkeklerin öncülük ettiği, kadınların ise aile birleşmesi yoluyla pasif izleyiciler oldukları görüşü hâkimdi. Nitekim Batı Avrupa'ya Türkiye'den göç eden işçiler için de bu örüntü gözlenmiş ve bu konuda çok sayıda araştırma yapılmıştı (Abadan Unat, 2002, s. 145-79). Ancak, son yıllarda kadınların da, erkeklerden bağımsız olarak göçe öncülük etmeye başladığı ve göçte kadınların oranının arttığı gözlemlenmektedir. 2000 yılı itibariyle dünyada mevcut göçmenlerin %48'inin kadın olduğu tahmin edilmektedir (IOM, 2003, s. 6). Kadın göçünde ve kadın göçmenlerin geride bıraktıkları ailelerine para göndererek desteklemelerindeki artış nedeniyle, "göçün kadınlaşması" eğiliminden söz edilmesine neden olmuştur. Sassen de (2000 ve 2003), küreselleşmenin, kuralsızlaşmanın ve refah harcamalarındaki kısılmaların doğrudan kadınları etkilediğinden, göçmen kadınların işverenler için yasadışı kâr elde etme aracı, hükümetler için ise sorunsuz döviz kaynağı olarak kabul edildiğinden söz etmektedir. Sassen'e göre küreselleşmenin yükünü kadınlar taşımaya çalışmaktadır.

Kadın göçünün en belirgin olarak gözlemlendiği ülkeler arasında eski sosyalist ülkelerin yer alması özellikle dikkati çekmektedir. Sosyalist ülkelerin piyasa ekonomisine hızlı ve kuralsız geçişleri çok yönlü etki yapmıştır. Bu ülkelerde sosyalist düzende yaşamaya alışmış olan sıradan bireyler piyasa ekonomisine yabancıydı, bu nedenle onların piyasanın kurallarına uyum göstermeleri oldukça güç olmuştur. Bireylerin işsizlikle, güvencesiz bir ortamda, sağlık, eğitim, konut, çocuk yuvası ve diğer refah kurumlarının desteği olmadan, tek başına baş edebilmeleri mümkün olamamış ve yoksullaşma gözle algılanabilir hale gelmiştir.

Sovyet sonrası değişimi inceleyen Nazpary (2003), araştırmasında eski Sovyet yurttaşlarının yeni düzeni, Rusça kelime anlamı genelev olan "bardak" kelimesiyle tanımladıklarından söz etmektedir. Araştırmacı, "bardak" kavramının, sıradan insanlar için, yolsuzluk, şiddet, mafya, hukuksuzluk, var olan işlerin ve hakların yitirilmesi, alkolizm, fahişelik, umutsuzluk, intihar, gelecek korkusu ve güvensizlik olarak algılanan bugünkü kaotik yaşamı kısaca anlatan bir metafor olduğunu ifade etmektedir. Sosyalist ülkelerdeki rejim değişikliğinin milyonlarca insanın göç etmesine neden olduğu açıktır. Ancak, bu göç sürecinde kadınlar, gerek pasif izleyici olmaktan çok, kendi başlarına göç etmeleri ve gerekse yaptıkları işlerin niteliği açısından özellikle dikkati çekmiştir (Morokvasic vd, 2003).

Piyasa ekonomisine hızlı geçişin, özellikle kadınların yoğun olduğu tarım, büro işçiliği, hafif sanayi, sosyal hizmet ve eğitim gibi sektörleri etkilediği ve

kadınların daha çok işsiz kalmalarına neden olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, kadınların aile içindeki yükünü azaltan refah kurumlarının ortadan kalkması, yoksullaşmadan daha çok kadınların etkilenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu süreç, araştırmacılar tarafından “işsizliğin ve yoksullaşmanın kadınlaşması” kavramıyla ifade edilmektedir. Kadın göçünün artışı, özellikle kadın araştırmaları yapan sosyal bilimciler arasında tartışılan konulardan biridir. Bu araştırmacıların bazıları, sosyalist rejimin eğitim ve iş alanlarındaki eşitlikçi yaklaşımının, kadınların kendilerini yeterli, bağımsız ve erkeklerle eşit görmelerini sağladığına işaret etmektedir. Bu araştırmacılara göre, işsizlik ve yoksullukla karşı karşıya kalan kadınlar, bütün bu sorunlarla baş etmede, kendi güçlerine güvenmekte ve hiçbir destek almadan göç ederek, tek başlarına iş aramaya çıkarak, tanımadıkları ülkelerde düzensiz işlerde çalışarak ya da ticaret yaparak var olmaya çalışmaktadırlar (Gal ve Kligman, 2000; Gal ve Kligman [der.], 2000). Buna karşılık, Polonyalı kadınlar üzerine araştırma yapan Morokvasic (2004, s. 13), bu görüşe katılmamakta ve eşitlikçi devlet sosyalizmine karşın, bu toplumlarda da ev içindeki cinsiyetçi eğilimlerin devam ettiğinden söz etmektedir. Morokvasic’e göre kadınlar, eviçi rollerinin devamı olarak ve ailelerini korumak amacıyla göç etmektedirler.

Eski Doğu Bloku ülkelerinde dikkati çeken bir başka olgu da, tıpkı küreselleşmenin etkilediği diğer yoksul ülkelerde olduğu gibi, cinselliğin ticarileşmesidir (Wichterich, 2004, s. 102-10; Kempadoo ve Doezama, 1998 ; Malarek, 2004). Sosyalist dönemde seks işçiliği eşitlikçi sosyalizmle ortadan kalkacağı varsayılan, yasaklanmış, ahlaken de dışlanmış bir faaliyetti. Diğer taraftan, bazı araştırmacılar, seks işçiliğinin, sosyalist dönemde de, gizli de olsa devam ettiğini, ancak açıkça tartışılan bir konu olmadığını ifade etmektedir (Waters, 1989). Yeni liberal ideolojilerin, kadın vücudunu ticarileştirerek, seks işçiliğini görünür ve yaygın bir sektör haline getirdiği de açıktır. Pornografik yayınlarda ve seks sektörünü düzenleyen şebekelerdeki artış, bu alanın çok kârlı iş alanı haline geldiğini de göstermektedir. Diğer taraftan, evlilik yoluyla batıya göç etmek isteyen kadınların artması, evlenme şirketlerinin internet siteleri yoluyla arabuluculuk yapması da dikkati çekmektedir.

Küreselleşme, seks turizmini küresel bir ticaret haline getirmiş, seks işçileri ile seks turistleri de turizm hareketlerinin içinde yer almaya başlamıştır. Sonuçta, “fuhuş” sektörü, sadece kadın araştırmacılarının değil, göç ve turizm araştırmacılarının da gündemine girmiştir (Wonders ve Michalowski, 2001).

Seks turizminin kazançlı bir ticaret haline gelmesi, yaygınlaşması, mafya örgütlerinin göç etmek isteyen kadınları hedefleyerek kadın ticareti yapması, konuyu insan haklarıyla ilgili çevrelerin gündemine de sokmuştur. Kadınları, zorla ya da kandırarak seks işçiliği yapmak üzere devşirmek olarak tanımlanan kadın ticareti konusu BM, AB, Uluslararası Göç Örgütü (IOM) gibi uluslararası

örgütlerin ve özellikle kadın örgütlerinin gündemine girmiştir (IOM, 1999; IOM, 2000). Bu örgütler, duyarlılık geliştirme, kadının istismarının önlenmesi ve özellikle zorla ya da kandırılarak seks işçiliği yapmak zorunda kalan ya da kötü koşullarda çalıştırılan kadınlara insani yardım gibi amaçlarla kampanyalar düzenlemeye başlamıştır. Bu arada, eski sosyalist toplumlarda yaşayan kadınların da küresel seks ticareti faaliyetlerine konu olması özellikle dikkati çekmiştir. Türkiye de, kadın ticaretinin yoğunlaştığı ülkelerden biri olarak Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM) raporlarında gündeme gelen ülkelerden biri olmuştur (IOM,1995; IOM,2000; IOM, 2002a, Erder ve Kaşka, 2003).¹⁰

Düzensiz Göç ve Türkiye

Türkiye'nin göç deneyimi 1990'lı yıllara kadar, Balkanlar'dan gelen Müslüman "muhacir"ler, Avrupa'ya giden "gurbetçi" işçiler, Türkiye'den ayrılan gayri Müslimler ve diğer siyasal mültecilerle sınırlıydı (Erder, 2000). Bu döneme kadar, Türkiye'ye gelenler, batılı turistler ve Balkanlar'dan ya da Ortadoğu'daki komşu ülkelerden gelen ziyaretçilerdi. Komşu ülkelerden gelen ziyaretçilerin bir kesiminin çalışma ya da ticaret amacıyla geldiği bilinmekteydi.

1990'lı yıllar, Türkiye'nin göç yolları üzerindeki konumunun değiştiği bir dönem olarak önem taşımaktadır. Başta da belirtildiği üzere, bu dönemde bölge ülkelerinde çatışmalar artmış, Avrupa Kalesi örülmüş, Demir Perde ise yıkılmıştır. Sonuçta, Türkiye'ye gelen yabancıların sayısı artmış, köken olarak bileşimi ve geliş amaçları da değişmiştir. Yeni gelenler arasında küresel iş örgütleri mensuplarını, sivil toplum örgütleri temsilcilerini, Avrupalı emekli işçileri, mültecileri ve eski Doğu Bloku yurttaşlarını sayabiliriz. Yeni gelenlerin sayıları, nitelikleri, geliş amaçları, kalma eğilimleri gibi konularda sistematik ve kapsamlı araştırmalar mevcut değildir. Özellikle, düzensiz göçmenler konusunda resmi kurumların açıkladığı sayılar, sağlam verilere ve güvenilir tekniklere dayanmayan kaba tahminlerden ileri gitmemektedir. Gözlemler ve eldeki sınırlı sayıdaki araştırma, gelenlerin önemli bir kesiminin "geçici" olduğunu, bunların bir kesiminin, transit göçmen,¹¹ bir kesiminin ise "mekik" göçüyle geldiğini göstermektedir.

Türkiye'de yabancılarla ilgili mevzuatın ve kurumsal yapının bütüncül bir bakış açısını yansıtmayan karmaşık bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir (Çiçekli,

10 Dr. Selmin Kaşka ile yaptığımız bu araştırma Rusya, Ermenistan, Moldova gibi ülkelere ait raporlarda Türkiye'nin kadın ticaretinin yoğunlaştığı bölge olarak belirtilmesi üzerine, Türkiye'deki insan ticareti faaliyetlerinin boyutlarını anlamaya çalışan ve IOM tarafından desteklenmiş bir araştırmadır.

11 Transit göç ve insan kaçakçılığı konusunda Ahmet İçduygu'nun (1996; 2003) araştırmaları öncü çalışmalardır.

ÜLKE ADI	1999	2000	2001	2002	2003
BULGARİSTAN	259.1	381.5	540.4	834.1	1.006.3
ROMANYA	483.2	265.1	180.9	180.1	185.1
UKRAYNA	144.5	173.6	177.4	193.0	225.5
RUSYA F.	412.9	677.2	757.1	946.5	1.257.6
GÜRCİSTAN	183.4	179.6	164.0	161.7	167.8
MOLDOVA	77.9	62.7	46.1	46.1	55.3
POLONYA	66.2	118.2	151.0	150.6	102.2
AZERBAYCAN	127.3	179.9	178.9	163.1	192.6
TOPLAM	7.487.4	10.428.1	11.619.9	13.248.2	13.956.4

TABLO 1. Ülkelere göre Türkiye'ye gelenler (ooo).

KAYNAK: DEİ, 2005, *Turizm İstatistikleri*, T.2.5, s. 24-7.

2004; Kıral, 2006; Güzel ve Bayram, 2006). Bu konuda araştırma yapmak isteyenlerin karşılaştıkları en önemli sorun, her kurumun kendi görev alanına giren konularda ve sadece o amaca uygun veri toplamaları, bazı verilerin araştırmacılara kapalı olması, sistematik olmayışları, ya da düzenli olarak yayımlanmamalarıdır.¹² Diğer taraftan, kısa süre kalan “turistlere” göre düzenlenmiş mevcut kurumsal yapı, vatandaşlığa geçişi kısıtladığı gibi, yabancıların burada yaşamalarına, çalışmalarına ve uzun süreli kalmalarına açık değildir (Erder, 2006).¹³

Yeni nüfus hareketlerindeki değişimi gözlemleyebileceğimiz sistematik veriler, sınır geçişi sayıları ve turizm istatistikleri ile sınırlıdır. Bu veriler, çok kabaca da olsa Türkiye'ye gelen yabancıların bileşimindeki değişmeyi göstermektedir. TABLO 1, Turizm Bakanlığının verdiği yasal yollarla ve kısa süreli kalmak

12 Halen, göç araştırmacılarının başvurabileceği üç önemli veri kaynağı vardır: Bunlardan birincisi, İçişleri Bakanlığı'nın yabancıların giriş-çıkış, kalış ve çalışma izin ve bunların ihlalleriyle ilgili ve salt güvenlik amaçlı olarak derlediği verilerdir. İkincisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın turizm hareketlerini ve ekonomiye katkılarını izleme amacıyla TUIK ile işbirliği yaparak derlediği istatistikler, üçüncüsü ise, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın yurtdışına giden işçilerle ilgili verileridir. Bu bakanlık, 2003 yılında çıkan Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Yasa'nın verdiği yetkiye dayanarak çalışma izni alan yabancılarla ilgili verileri de derlemeye başlamıştır.

13 Türkiye'de “yabancısız” kurgulanan göç ve yabancı politikası ile ilgili bir tartışma için bkz. Erder, 2006.

	2001 YILI			2003 YILI		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
GEZİ	56,8	43,2	52,3	55,9	44,1	56,2
KÜLTÜR	55,2	44,8	9,2	57,8	42,2	8,3
YAKIN ZİYARETİ	51,6	48,4	7,9	53,5	46,5	6,9
ALIŞVERİŞ	50,9	49,1	8,3	55,8	44,2	8,0
TİCARET	75,2	24,8	5,0	79,0	21,0	3,6
DiĞER	70,0	30,0	17,3	69,0	31,0	17,0
TOPLAM	59,0	41,0	100,0	59,0	41,0	100,0

TABLO 2. Gelenlerin geliş nedeni ve cinsiyete göre dağılımı (2001 ve 2003).

KAYNAK: DEİ, 2001 ve 2003, *Turizm İstatistikleri*, T.3:2, s. 32-3.

üzere gelenlere ait sayıları aktarmaktadır.¹⁴ Gelenlerin ne kadarının turizm, ne kadarının çalışma ya da ticaret amacıyla geldiği ve aynı yıl içinde birden fazla gelenlerin sayısı bilinmemektedir. Ancak, yine de bu tablo, bölge ülkeleriyle olan ilişkilerin yoğunluğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

TABLO 1. Rusya Federasyonu ile Bulgaristan'dan geçişlerin arttığını, Romanya'dan gelişlerin azaldığını diğer ülkelerden geçişlerin ise belli ölçüde düzenlilik kazandığını göstermektedir. Yapılan araştırmalar, nüfus hareketlerinin yönünün etnik köken, din ve dil gibi farklı etkenlere bağlı olarak değişebildiğini göstermektedir (Okolski, 2001; Okolski, 2004; Morokvasic, 2001; Iglicka, 2001; Wallace ve Stola, 2001). Buna dayanarak, AB'ye üye olan Polonya ve Romanya'dan gelenlerin yön değiştirerek Avrupa'ya yöneldiğini ileri sürebiliriz. Buna karşılık, Bulgaristan da AB'ye üye olduğu halde, oradan gelenlerin sayısında azalma olmamış, aksine artış devam etmiştir. Aynı şekilde, Moldova'dan kaynaklanan göçün bir kesimi İtalya'ya yönelirken, Gagauz Türkleri Türkiye'ye gelmeye devam etmektedir.

Turizm Bakanlığınca, turizm sektöründeki gelişmeleri izlemek üzere, Türkiye İstatistik Kurumu'na 2001 ve 2003 yıllarında yaptırdığı araştırmalar, Türkiye'ye gelen yabancıların %40'ının turizm dışı amaçla geldiğini göstermektedir. Yine aynı araştırmalar, sınırı geçenlerin yaklaşık %60'ının erkek, %40'ının ise kadın olduğunu göstermektedir. Bu arada "ticaret" amacıyla gelenlerin ağırlıklı olarak erkek, ziyaret ve alışveriş için gelenlerin ise eşit orana sahip olmaları dikkati çekmektedir.

14 Giriş ve çıkışlarla ilgili veriler 18 yaşından küçük girişleri de kapsamaktadır. Sonuçlarını aktaracağımız araştırma ise sadece yetişkinleri kapsamaktadır.

ÜLKE ADI	ERKEK	KADIN	TOPLAM
BULGARİSTAN	65,5	34,5	100,0
ROMANYA	46,1	53,9	100,0
UKRAYNA	33,4	66,6	100,0
RUSYA F.	36,1	63,9	100,0
GÜRCİSTAN	60,4	39,6	100,0
MOLDOVA	25,5	74,5	100,0
POLONYA	53,4	46,6	100,0
AZERBAYCAN	50,4	49,6	100,0
TOPLAM	59,0	41,0	100,0

TABLO 3. Gelenlerin ülkelerine ve cinsiyete göre dağılımı (2001).

KAYNAK: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001 *Turizm İstatistikleri*. Tablo 19'dan hesaplanmıştır. www.kultur.gov.tr.

Gelenlerin geliş amacı ve cinsiyete göre farklılıklarını ülke bazında ele alan tek kaynak, yine Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından TÜİK'e 2001 yılında yaptırılmış olan araştırmadır. **TABLO 3**, bölge ülkelerinden gelenlerin cinsiyete göre dağılımını, **TABLO 4** ise geliş amaçlarını aktarmaktadır.

Görüldüğü üzere, Bulgaristan ve Gürcistan'dan daha çok erkekler, Ukrayna, Rusya, Moldova ve Romanya'dan ise daha çok kadınlar gelmektedir. Geliş amacına göre dağılımlara baktığımızda, Rusya, Polonya ve Moldova "gezi" amacıyla gelenlerin en yüksek olduğu ülkelerdir. Son dönemlerde Rusya'dan özellikle İstanbul, Antalya ve Bodrum gibi turistik bölgelere tatil amacıyla gelen "turist" sayısında artış olduğu bilinmektedir. Polonya'dan da gezi ve kültür amacıyla gelenler artmış olabilir. Ancak bu tabloda dikkati çeken, yoksul bir ülke olan Moldova'dan gelenlerin de gezi amacıyla geldiklerini bildirmeleridir. Enformel olarak çalışmaya gelen yabancıların sınırda yapılan bir araştırmaya bu yönde cevap vermeleri anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, her şeye rağmen, eldeki veriler, farklı ülkelere gelenlerin geliş amacı açısından birbirinden farklı olduklarını göstermektedir.

Bundan sonra aktaracağımız tablolar İçişleri Bakanlığı'nın Türkiye'de bulunan yabancılarla ilgili resmi istatistiklerinden derlenmiştir. **TABLO 5**, gelenlerin oturma izni gerekçelerini göstermektedir. Bu tablo Azerbaycan ve Bulgaristan'dan gelenlerin oturma izni açısından daha avantajlı bir grup olduğunu açıkça göstermektedir. Burada dikkati çeken bir başka nokta, çalışma iznine sahip olanların

ÜLKE ADI	GEZİ	KÜLTÜR	YAKIN ZİYARETİ	ALİŞ-VERİŞ	TİCARET	DiĞER	TOPLAM
BULGARİSTAN	16,1	1,6	25,5	25,7	11,8	19,4	100,0
ROMANYA	26,3	2,5	7,4	39,7	11,9	12,2	100,0
UKRAYNA	33,8	4,0	8,2	31,0	9,3	13,7	100,0
RUSYA F.	47,1	2,4	5,6	23,9	5,5	15,5	100,0
GÜRCİSTAN	14,3	3,0	7,5	21,0	17,0	37,2	100,0
MOLDOVA	48,4	5,4	12,1	13,2	8,7	12,2	100,0
POLONYA	49,2	17,7	2,9	3,8	2,5	23,9	100,0
AZERBAYCAN	18,3	1,4	15,4	18,9	12,1	34,2	100,0
TOPLAM (TÜRKİYE)	52,3	9,2	7,9	8,3	5,0	17,3	100,0

TABLO 4. Gelenlerin ülkelere ve geliş amacına göre dağılımı (2001).

KAYNAK: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001, *Turizm İstatistikleri*. Tablo 21'den hesaplanmıştır. www.kultur.gov.tr.

sayısındaki düşüklüktür. Bu bağlamda, oturma iznine sahip olan 54 bin Bulgar vatandaşından sadece 450'sinin ve oturma iznine sahip 11 bin Azeri'den sadece 821'inin çalışma iznine sahip olması dikkati çekmektedir. Bu durumda yabancıların çalışmasıyla ilgili mevzuattaki kısıtlamaların etkili olduğu açıktır. Sonuçta, Türkiye'de sadece "turistik" vizeye sahip olanlar değil, oturma iznine sahip olan yabancılar da "düzensiz" göçmen konumuna düşebilmektedir. Nitekim, yabancı işçilerle ilgili yaptığımız araştırma sırasında, İstanbul, Bursa ve Trakya'da oturma iznine sahip olan, ancak çalışma izni olmayan ve "kayıtsız" olarak çalışan çok sayıda Azeri ve Bulgar vatandaşıyla karşılaşmıştık.

TABLO 6. İçişleri Bakanlığının "sınır geçişi ihlali", "vize ihlali", "yasa dışı çalışma" ve "fuhuş yapma" için nedenlerle haklarında işlem yapılan yabancılarla ilgili bilgi vermektedir. Bu tablodan, yılda yaklaşık 60 bin yabancı hakkında yasal işlem yapıldığı anlaşılmaktadır. Hakkında yasal işlem yapılan yabancılar arasında Bulgaristan ve Polonya'dan gelenlerin sayısının düşük, Moldova'dan gelenlerin sayısının ise yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Komşu ülkelerden gelenlerin daha çok "vize ihlali", "yasa dışı çalışma" ve "fuhuş" gibi nedenlerle, Afganistan, Irak, Pakistan ve Somali'den gelenlerin ise "sınır" ihlali nedeniyle işlem gördükleri bilinmektedir (Erder, 2006; Erder ve Kaşka, 2003).

ÜLKE ADI	ÇEŞİTLİ NEDEN	ÇALIŞMA	ÖĞRENİM	TOPLAM
BULGARİSTAN	49.727	450	3.521	53.698
ROMANYA	1.355	470	147	1.972
UKRAYNA	2.299	715	408	3.422
RUSYA F.	4.212	1.308	924	6.444
GÜRCİSTAN	1.111	166	364	1.641
MOLDOVA	2.618	216	231	3.065
POLONYA	420	177	105	702
AZERBAYCAN	7.486	821	2.170	10.477
TOPLAM (TÜRKİYE)	131.594	22.128	25.242	178.964

TABLO 5. Oturma izni alanların ülkelere ve izin alış nedenlerine göre sayıları (2005).
KAYNAK: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Yabancılar Hudut İltica Daire Başkanlığı (yayımlanmamış veriler).

Buraya kadar aktarılanlar, Türkiye'ye gelen yabancıların genel nitelikleri hakkında oldukça genel bir bilgi vermektedir. Bu yeni nüfus hareketlerinin temel dinamiklerini, bölgeye ve Türkiye'ye etkilerini anlayabilmek için daha kapsamlı, sistematik ve karşılaştırmalı araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Sosyalist ülkelerdeki rejim değişikliğinden sonra Türkiye'ye gelenlerin çoğunun turist olmadığı, buraya yaşamlarını iyileştirmek için çalışma ya da ticaret amacıyla geldikleri oldukça geç fark edilmiştir. Bunların gelişleri önce, alışveriş yaptıkları işyerleri, sonra medya ve kamu yöneticileri ve en sonunda araştırmacılar tarafından fark edilmiştir. Soğuk savaş dönemi ve sonrasındaki antikomünist propagandanın da etkisiyle eski sosyalist ülkelerden gelenlerin burada önyargıyla karşılaştıkları ve buradaki yaşamlarına oldukça zor koşullarda başladıkları açıktır.

Gelen yabancıların, Türkiye'deki iş piyasasına dahil olma süreçlerinde ve etkilerinde çeşitliliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılan ilk analizler yabancıların "ucuz ve sorunsuz emek" olduklarına vurgu yapmaktaydı. Ancak, daha sonra yapılan araştırmalar, yabancıların buradaki iş piyasasıyla eklemlenemelerinin arkasında birden fazla nedenin olduğunu ortaya çıkarmıştır (İçduygu, 2004; Erder, 2006). Örneğin, UĞINAR araştırması sırasında görüşme yaptığımız ve yabancı işçi çalıştıran işverenler sıkça sosyalist sistemdeki meslek eğitiminin kalitesinden ve Türkiye'den vasıflı işçi bulmakta karşılaştıkları güçlüklerden

ÜLKE ADI	2004	2005	TOPLAM
BULGARİSTAN	550	363	913
ROMANYA	1.785	1.274	3.059
UKRAYNA	1.341	1.335	2.676
RUSYA F.	1.266	1.152	2.418
GÜRCİSTAN	2.294	2.348	4.642
MOLDOVA	5.728	3.462	9.190
POLONYA	138	77	215
AZERBAYCAN	1.591	1.410	3.001
TOPLAM (TÜRKİYE)	61.228	57.428	118.656

TABLO 6. Türkiye’de “yasadışı” kaldıkları saptanan yabancıların ülkelere göre sayıları.
KAYNAK: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü. Yabancılar Hudut İltica Daire Başkanlığı (yayımlanmamış veriler).

söz etmişlerdir. Yine aynı araştırmada bazı işverenler, yabancı işçileri, sendika kuramamaları, disiplinli olmaları, ya da uzun çalışma saatlerine razı olmaları gibi nedenlerle tercih ettiklerini belirtmişlerdi.

Türkiye’ye çalışmaya gelen yabancıların varlığını onları çalıştıran işverenlerden sonra fark edenler ve örgütlü olarak tepki gösterenler, sendikalar olmuştur. Türkiye’deki sendikalar yabancı işçilerin sorunlarıyla ilgilenmekten ve onlarla dayanışmaya girmekten çok, onları rakip olarak görmüşlerdir. Sendikaların, yabancı işçilerle dayanışma yerine, onların çalıştırılmaması yönünde hükümete baskı yapmaları dikkati çeken ve üzerinde tartışılması gereken önemli bir konudur. Yabancı çalıştırılmasına örgütlü tepki gösteren ikinci grup ise formal iş piyasasında faaliyet gösteren ve düzenli işçi çalıştıran işverenler olmuştur. İşverenler, yabancı işçi çalıştıran işyerlerinin ucuz emek kullanarak “haksız rekabet” yaptıklarını ileri sürerek ve yabancı işçi çalıştırılmasının önlenmesi yönünde hükümete baskı yapmışlardır. İşçi ve işverenlerin örgütlü tepkileri sonucunda yabancı işçileri kayıtsız çalıştıran işyerlerine müeyyideler getiren yeni Yabancı Çalışma Yasası, 2003 yılında çıkarılmış ve yabancı işçilerin buradaki çalışma koşulları çok daha zor hale gelmiştir (Güzel ve Bayram, 2006; Çiçekli, 2004 ve Kırıl, 2006).

“Nataşa” mı? Döviz Getiren Bavul mu?

Eski sosyalist ülkelerden gelip buradan medet uman yabancıların, özellikle kadınların çok zor koşullarla baş etmek zorunda kaldıkları açıktır. Bu zorluklarda, Türkiye’de yabancı çalıştırılmasına karşı olan ortamın yanı sıra bu gruplarla ilgili toplumda var olan önyargıların da çok etkili olduğu söylenebilir. Doğu Bloku’ndan gelen kadınların “Batılı” görünümüne karşın, diğer turistlerden farklı olarak ucuz tüketim mallarıyla ilgilenmeleri, kentin ucuz otellerinde kalmaları, iş aramaları ya da siyah naylon torbalarına dükkânlarda ne bulurlarsa doldurup ülkelerine götürmeye çalışmaları bir süre sonra medyanın ilgisini çekmiştir.

İlk dönemlerde, eski sosyalist ülkelerden gelen kadınların, hemen hepsinin Rusça konuşuyor olması, ister Ukraynalı, ister Moldovalı, ister Gürcü olsun, ayırt edilmeksizin, hepsinin kamuoyunda “Rus” olarak kabul edilmesine neden oldu. Uzun zamandır ilişki kurulmamış bir coğrafyadan gelen bu “Rus” kadınlarının, erkek egemen ve üstelik, “Rus” ve “komünist” korkusuyla yetişmiş topluma sessizce girmeleri çok önemli bir etkileşimin başlamasına da neden olmuştur. Magazin sayfaları bu kadınların yaşadıkları zorluklardan çok, görünüşleri ve özellikle seks işçiliği yapımlarıyla ilgilendiler ve hepsini “Nataşa” diye adlandırdılar. Bu yaftalama, kamuoyunda haklarında var olan önyargıyı pekiştirdi ve onların burada geçirdikleri günleri çok daha zorlaştırdı (Gülçür ve İlkkaracan, 2002).

Nitekim, bu önyargının yarattığı olumsuzlukları, yaptığımız araştırma sırasında, görüştüğümüz yabancı kadınlar kadar¹⁵, Laleli’deki esnaf ve geldikleri ülkelerin konsolosluk mensupları da dile getirmişlerdir. Bir süre sonra, Rus diplomatlarının girişiyle, medyanın kadınları fahişe olduklarını ima eden “Nataşa” adıyla anmalarının önüne geçilebilmiştir (Erder ve Kaşka, 2003). Ancak, bu önlemin kamuoyundaki olumsuz imajı, olumluya çevirebildiğini düşünmek mümkün değildir.

Hangi amaçla gelirse gelsin, Doğu Bloku ülkelerinden gelen bütün kadınlar, sınır girişinden başlayarak, toplumda yaygınlaşmış önyargıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu önyargı, yabancı kadınların, muhafazakâr, cinselliğin tabu olduğu, erkek egemen bir toplumda yaşamalarını daha da güçleştirmiştir. Sonuçta mekik göçü, yabancı kadınlar için katlanılması çok zor bir ziyaret haline gelmiştir ve yabancı kadınlar mümkün olduğu kadar görünür olmamaya çalışmışlardır. Örneğin, İstanbul’a çalışmaya ya da ticarete binlerce yabancı kadın geldiği halde Laleli

15 Sözü ettiğimiz araştırma sırasında görüşme yaptığımız, Türk işadamlarıyla evli, üst-orta sınıf mahallelerde oturan bazı Rus ev kadınları bile, bu önyargı nedeniyle şehirde tek başlarına dolaşmadıklarını, gündüzleri sadece kentin belli noktalarındaki büyük mağazalardan alışveriş yapabildiklerini, rastgele taksiye binemediklerini, geceleri kocalarıyla dışarı çıktıklarında bile polisle başlarının derde girebildiğinden söz etmişlerdir.

dışında onlara rastlamak neredeyse mümkün değildir. Göçmen kadınlar, ancak bir süre sonra, yaşadıkları deneyimlerin katkısıyla, bu güçlüklerle baş etmenin yollarını geliştirmişlerdir. Nitekim, Moldovalı ev hizmetçisi kadınlar hakkında araştırma yapan Eder, kadınların gelip gittikçe kurdukları ilişki ağlarıyla, sadece iş bulma için değil, aynı zamanda, polis, gümrük görevlisi gibi memurlarla da baş edebilme yetisini geliştirdiklerinden söz etmektedir (Eder, 2005).

Doğu Bloku ülkelerinde yaşayan kadınların “Nataşa” yaftalamasıyla karşılaşmalarının sadece Türkiye’ye özgü olmayan, küresel bir sorun olduğu anlaşılmaktadır (Malarek, 2003; Wichterich, 2004 ve IOM raporları). Özellikle, seks işçiliği yapan kadınlar için bu tür yaftalamaların ırk ve etnik ayrımcılığı somutlaştırması, kadın araştırmacılarının farkında olduğu bir konudur. Örneğin, Kempadoo, günümüz seks endüstrisinin ırk ve etnikliği dikkate almadan çözümlenemeyeceğini; “iyi kadın-kötü kadın” sınırlarının ırkçı ve etnikçi “ötekileştirmelerle” beraber yürüdüğünü, dünyanın çeşitli bölgelerinde yapılmış olan araştırmalara dayanarak belirtmektedir (Kempadoo, 1998, s. 9-14). Nitekim, Karadeniz’deki yabancı kadınlar üzerinde yaptığı gözlemleri ileten Beller-Hann (1995, s. 230-1), “Rus”, “komünist” ve “Hıristiyanlarla” ilgili önyargılarla da beslenen “Nataşa” algılamasının “ırkçılığı” doğurduğundan söz etmektedir. Yine aynı şekilde, Iğdır’da çalışan yabancı seks işçileriyle ilgili gözlemlerini aktaran Özgen (2006) de, bu sınır kentinde “kadın bedeni üzerinden ötekileştirilen milliyetler” den söz ederek, fuhuşun ırkçılık ve milliyetçilikle ilişkilerine dikkati çekmektedir.

Kamuoyunda “Nataşa” yaftalaması sürerken, devlet kurumları bu yeni gelişmeler konusunda ne yapacağına uzun süre karar verememiştir. Kamu kurumlarının, turist vizeleriyle gelen, turistler gibi kısa süreli kalan, ancak turist olmayan bu yeni yabancılarla ilgili yeni politika geliştirmesi oldukça uzun bir süre aldı. Bu durum, birbiriyle çelişen uygulamaların ve politika önerilerinin geliştirilmesine neden oldu. İlk dönemlerde, medya, sadece seks işçilerini, sendikalar ise sadece kaçak çalışanları vurgulayarak, polisi harekete geçiriyordu. Polis baskınları ve sınırdışı edilme sıradanlaştı. Dönemin Çalışma Bakanı’nın nasıl hesaplandığı bilinmeyen ve doğruluğu da tartışmalı olan, “Türkiye’de bir milyon yabancı kaçak olarak çalışıyor” açıklaması da ortalığı iyice karıştırdı ve polis baskınlarının artmasına neden oldu.¹⁶

Düzensiz göç alan ve kayıtsız yabancı işçilerin çalıştığı bütün ülkelerde kamu otoriteleri bu konuyu insani boyutundan çok ekonomiye ve iş piyasasına etkileri açısından ele almaktadır. Birçok ülke, düzensiz göçü, enformel iş piyasasına etkileri ya da ödemeler dengesine etkileri açısından değerlendirmekte ve kimi zaman önlemeye çalışmakta, kimi zaman da göz yummayı yeğlemektedir. Yaptığımız

16 31 Mart 2000. *Milliyet* gazetesi “Kaçak İşçi Avı Başladı: İçişleri Bakanı Tantan Yabancı İşçilerin Sınırdışı Edilmesini İstedi” başlıklı haber.

YILLAR	İşçi Döviz	BAVUL TİCARETİ GELİRLERİ
2000	4.560	2.946
2001	2.786	3.039
2002	1.936	4.065
2003	729	3.953

TABLO 7. Türkiye'ye gelen işçi döviz ve bavul ticareti gelirleri (milyon ABD doları).
KAYNAK: Hazine Genel Müdürlüğü, www.hazine.gov.tr.yayin/hazineistatistikleri/6-1.xls.

araştırma sırasında, Türkiye'de de kamu otoritelerinin enformel iş piyasasının genişlemesi gibi bir konuyla fazla ilgilenmediğini ve konuyu daha çok döviz hareketleri yönüyle ele aldığını gözlemledik. Merkez Bankası, Hazine Genel Müdürlüğü ve Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumlarla yaptığımız görüşmeler sırasında, tartışmaların daha çok döviz hareketinin miktarı ve yönü gibi konularda yoğunlaştığını gözlemledik. Ekonomi ve finansla ilgili çevreler, küresel kaynak akışını izleyen Dünya Bankası'nın öncülüğünde, birçok hesap ve tahmin yapmış ve sonuçta bu nüfus hareketinin dolar girdisi sağladığı ve üretim-istihdam artışı sağladığı sonucuna varmışlardır. Bu arada, bavul ticaretinin yarattığı kazançla, burada kısa süreli ve kaçak olarak çalışan yabancıların çıkardıkları dövizin nihai etkisinin de ekonominin lehine olduğu sonucuna varmışlardır. Sonuç olarak, dolaylı yöntemlerle hesaplanan bavul ticareti gelirleri, enformel bir kaynak olsa da, devletin ödemeler dengesi ile ilgili resmi istatistiklerinde de yerini almıştır (Erder, 2006, s. 42-52). Aşağıdaki çizelge, devletin mekik göçmenlerinin Türk ekonomisine katkısı ile ilgili tahminleri, yurtdışındaki işçilerin dövizleriyle karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Diğer taraftan, kolluk güçleri, bavul ticareti, turizm, çalışma, seks işçiliği gibi faaliyetlerle girift bir şekilde iç içe giren sınır girişlerinin hangisine yolu açıp, hangisine kapayacağına karar veremiyor ve bu konuda *çelişkili uygulamalar yapıyordu*.¹⁷

Aynı dönemde, Rusya'dan ve diğer komşu ülkelerden "yeni" orta sınıf mensuplarının turistik bölgelere, tatil amaçlı gelişlerinde de önemli artışlar olduğu gözlemlendi. Kapitalist ekonomiye yeni açılan bu ülkelerde oluşan "yeni zenginlerin" alışveriş ve dinlenme için Türkiye'yi seçmeleri de ilgi çekici ve yeni bir gelişme oldu. Turizmciler de bu sınır geçişlerinin ekonomiye olumlu

17 Nitekim Yüksekseker'in (2003) araştırmasından, Rusya'dan bavul ticareti için gelen kadınlardan bazılarının seks işçiliğinden elde ettikleri gelirleri, buradan mal alarak, ticaret yapmak için kullandıklarını öğreniyoruz.

	2001	2003
YEME İÇME	21,4	20,7
KONAKLAMA	27,1	26,6
SAĞLIK	0,9	1,3
ULAŞTIRMA	6,3	5,8
SPOR, KÜLTÜR	2,7	2,8
TUR HİZMETLERİ	1,9	2,1
DİĞER MAL VE HİZMET ALIMLARI	39,5	40,8
TOPLAM	100,0	100,0

TABLO 8. Turizm gelirleri.

KAYNAK: DİE, 2005, *Turizm İstatistikleri*, T. 3.17, s. 95.

katkı yaptığı vurguladılar. Bu dönemdeki yaklaşımı en açık biçimde Kültür ve Turizm Bakanı Atilla Koç'un 6 Nisan 2005'teki demecinden izleyebiliriz: "... Ruslar sonradan zengin olmanın görgüsüzlüğü ile fazla para bırakıyor. Bunların harcadığı para kişi başı 700 dolar..."

Bütün bu karmaşıklığa ve çelişkilere karşın, devletin "hesaplanmış" tepkisi, gelenlerin döviz kaynağı olarak kabul edilmesi ve engellenmemesi yönünde olmuştur. Sonuçta, devlet ne bavul ticaretinin ne de turizm faaliyetlerinin engellenmesini istedi. Doğu Bloku'ndan gelen kadınlar, devlet katında "döviz getiren bavul" olarak kabul gördü. Sorunlarla baş etme işi ise kadınların kendisine bırakıldı.

Bütün bu çelişik uygulamalara karşın, buraya gelip gidenlerin sayısında önemli bir azalma olmayışı, göçmen kadınların buradan elde ettikleriyle ülke-
rindeki yaşam düzeylerini yükseltmeye devam ettiklerini göstermektedir. Mekik hareketine katılan kadınların buradaki deneyimleri ve bu deneyimin yaşamlarına etkisi araştırılması gereken ilgi çekici bir konudur. Ancak, bu kadar önemli bir başka konu da, bu kadınların buradaki deneyimlerinin, Türkiye gibi yabancıya kuşkuyla bakan, erkek egemen ve muhafazakâr bir toplumu nasıl etkilediğidir.

Çalışma Yaşamında Yabancı Kadınlar

Eski Doğu Bloku kökenli kadınlar için, bavul ticaretinin, yoksulluk ve işsizlikle baş etmede çok önemli bir iş alanı olduğu bilinmektedir (Yükseker, 2003). Bu ticaretin, zamanla daha düzenli ve dinamik bir istihdam alanı haline geldiği ve hatta bazı gruplar için, kurumsallaşarak büyük ticaret haline dönüştüğü de

açıktır. Bu ticaret faaliyetleri ekonomik olarak anlamlı bir büyüklüğe ulaştıktan sonra, yerleşikleşerek, yabancılara tezgâhtarlık, tercümanlık, modelistlik, mankenlik gibi yeni iş alanları da açmıştır. Sonuçta, bavul ticareti, kendine özgü üretim çeşitleri, yük depoları, özel kargo liman tesisleri, özel kargo uçak seferleri, show-roomları, Rusça konuşan tezgâhtarları, Rusça konuşan otel memurlarıyla yeni ve yerleşik bir iş alanı haline gelmiştir. Bu sektörde, büyük tüccarlardan, siyah naylon torba ile mal taşıyanlara kadar farklı grupların yer aldığı kolaylıkla gözlemlenebilmektedir. Diğer taraftan, bavul ticaretinin ölçeğinin büyümesinin kadınların lehine mi, aleyhine mi olduğu konusunun ise ayrıca araştırılması gerekir.¹⁸

Doğu Bloku'ndan gelen kadınların sadece bavul ticareti yapmadıkları, sanayi ve hizmet alanlarında da çalıştıkları bilinmektedir. Eviçi hizmetleri hariç olmak üzere, kadınların çalıştığı diğer alanlarla ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Üst orta sınıf evlere çocuk bakıcısı olarak gelen Filipinliler dalgasından sonra (Weyland, 2005), yaşlı ve hasta bakımı alanında Moldovalıların adı duyulmaya başlamıştır. Bugünlerde Türkmen, Ermeni, Özbek, Azeri, Bulgar gibi çok farklı etnik kökene sahip olan yabancı kadınlar ev hizmetlerinde çalışıyor olsa da, Moldovalı kadınlar, ilk gelenler olduğu için, neredeyse bu işle özdeşleştirilen ve üzerinde en çok araştırma yapılan kadın grubu olmuştur (Kümbetoğlu, 2005; Eder, 2005, Kaşka, 2005). Moldovalılar, ayrıca, giriş sayısının küçüklüğüne karşın, en çok sınırdışı işlemine mazur kalan özel bir yabancı kadın grubu olarak da dikkati çekmektedir (Bkz. TABLO 6). Kaşka ile birlikte yaptığımız araştırmada, göçün ilk başladığı dönemlerde, Moldova'dan gelen kadınların, buraya tamamen yabancı oldukları ilk dönemlerde, yerleşik bir cemaate de sahip olmadıkları için, kandırılma, sömürülme, pasaport tutarak zorla çalıştırılma ve fahişeliğe zorlanma gibi olumsuzluklardan da çok fazla etkilendiğini gözlemlemiştik (Erder ve Kaşka, 2003).

Bütün bu güçlüklerle karşın eviçi işlerde, önce Moldova, daha sonra diğer ülkelerden gelen yabancıların çalışmaya devam etmeleri, düzensiz göçün ve özellikle mekik göçünün iş piyasasının boşluklarından yararlanarak kendisine yeni bir alan açtığını göstermektedir. Nitekim Kaşka (2005), yabancı kadınların kurdukları ilişki ağlarını ve aracı kurumları inceleyerek, eviçi işlerde yabancı kadınların istihdamının düzenlilik kazandığından söz etmektedir. Kaşka'ya göre, yerli kadın işgücünün istemediği işleri ve çalışma saatlerini kabul eden yabancı kadınlar, yerli emeğe rakip değildir. Nitekim, belki de bu nedenle, 2003 tarihli Yabancı Çalışma Yasası, bütün yabancı karşıtlığına karşın, bu alanda cılız da olsa, yeşil ışık açarak, yabancı kadınların çalışmasına imkân vermiştir.

18 TABLO 2'den de izleneceği üzere, alışveriş için gelenler arasında kadınların oranı görece olarak yüksek, "kurumsallaşmış" ticaret için gelenler arasında erkeklerin oranı yüksektir.

Yabancı kadınların çalıştığı alanlardan bir diğeri ise eğlence sektörüdür. Bu sektör, özellikle turizm sektörü açısından önemli kabul edildiğinden, yasal olarak düzenlenmiş nadir iş alanlarından biridir. Yabancı kadınlar, Kültür ve Turizm Bakanlığında ruhsatlı otel ve eğlence yerlerinde dansçı ya da revü sanatçısı olarak çalışabilmektedirler. Ne yazık ki, bu alanda çalışan yabancılarla ilgili bir araştırma bulunmamaktadır. İnsan ticareti ile ilgili olarak yaptığımız araştırma sırasında İstanbul'da birçok eğlence yerinde, diskolarda kayıtlı ya da kayıtsız olarak çalışan birçok yabancı kadının varlığını gözlemlemiştik. Bu alanda, yasal olarak çalışanların bile pasaportlarının işverenlerce "tutulmaları" ve baskı altında çalışmaları sıradanlaşmıştı (Erder ve Kaşka, 2003, s. 66). Turizm ve eğlence sektöründeki büyümenin "ötekileştirilmiş", "egzotik" ve "yabancı" kadın talebini dünyanın her tarafında yaygınlaştırdığı bilinmektedir (Wonders ve Michalowski, 2001). Türkiye'de, bu sektörde çalışan kadınların artışı bu küresel trendin mi, yoksa yerel eğilimlerin mi etkili olduğunu bilmiyoruz. Ancak, bu alanda çalışan kadınların "Nataşa" yaftalamasını somut olarak yaşayan; sorunları ve istihdam koşulları gündeme bile gelmeyen yabancı kadın grubu olduğu açık. Tıpkı fuhuş sektöründe çalışan kadınlarda olduğu gibi.

Muhafazakâr Toplumda Seks İşçileri

Savaş, siyasal istikrarsızlık ve yoksulluğun yaygınlaştığı ülkelerde hayatları allak bullak olan kadınlar için göç nasıl kaçınılmaz olmuşsa, seks işçiliği de bazen yaşamak için tek geçim yolu haline gelebilmektedir. Diğer taraftan, küreselleşme ile yaygınlaşan ticarileşme ve tüketim eğilimi, eğlence ve seks alanını çok kârlı bir sektör haline getirmiştir. Bu bağlamda, Uzakdoğu, Güney Afrika, Latin Amerika gibi ülkelerde yaygınlaşan "seks turizmi" kadın araştırmacılarının ilgisini çeken bir alan haline gelmiştir (Wonders ve Michalowski, 2001; Kempadoo ve Doezama, 1998). Sosyalist rejimlerdeki çözülme ve yoksullaşmayla birlikte bu ülkeler de seks işçiliğinin ve seks işçiliği yapmak üzere göç eden ya da zorla göç ettirilen kadınların yaygınlaştığı ülkeler olarak gündeme girmiştir.

Bu arada Türkiye de, Avrupa Birliği'nin Uluslararası Göç Örgütünün (IOM) ve ABD Dışişleri Bakanlığının yıllık raporlarında yabancı kadınların, pasaportlarına el konularak zorla çalıştırıldığı, sömürüldüğü, fuhuşa zorlandığı ve kötü muamele gördüğü ülkelere biri olarak tanımlanmıştır.¹⁹ Kaşka ile birlikte yürüttüğümüz araştırmaya başladığımızda, çok eskiden beri var olan

19 Türkiye, gerek AB ve gerekse ABD'den gelen uyarılar doğrultusunda insan kaçakçılığı ve insan ticaretiyle ilgili anlaşmaları imzalamış ve bu konuyla mücadele amacıyla yasalarda ve uygulamada bazı düzenlemeler yapmıştır. (Bkz. Dışişleri Bakanlığı, 2006, *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele Raporu*, www.mfa.gov.tr.)

ve üstelik yaygınlaşma eğilimi gösteren seks işçiliği konusundaki araştırma ve yayın azlığı dikkatimizi çekmişti.

Bilindiği üzere, Türkiye’de fahişelik, “cinsel yolla bulaşan hastalıkların yayılmasının önlenmesi, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması gerekçeleriyle..” devletin denetiminde yürütülen bir faaliyettir (Erder ve Kaşka, 2003, s. 25-7). Bu niteliği ile Türkiye’de fuhuş, İsveç’te olduğu gibi hem işçilere hem de müşterilerine yasaklanmış bir alan değildir. Türkiye’de fuhuş, Hollanda ve Almanya örneğinde olduğu gibi kurumsal olarak düzenlenmiş bir iş alanıdır. Ancak, Türkiye’deki yasalar “yabancı fahişelerin” çalışmasına izin vermemektedir. Bu sektörün Osmanlı’dan bu yana var olduğu ve bir zamanlar yabancılara da açık olduğu bilinmektedir (Toprak, 1987; Riggs, 1995).

Kadın araştırmacıları ve aktivistleri arasında fuhuş konusu, “seks işçisi mi?”, “fahişe mi?”, “işçi mi?”, “mağdur mu?”, “gönüllü mü?”, “her durumda zorda mı?”, “düzenlenmeli mi?”, “yasaklanmalı mı?” gibi sorular etrafında yoğun olarak tartışılmaktadır. Nitekim, 2000 yılında insan ticaretinin önlenmesiyle ilgili protokolün hazırlandığı Palermo toplantısında yapılan tartışmaların iki kampı belirginleştirdiği anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği içinde de var olan bu kamplardan ilki, *Human Rights Caucus* (İnsan Hakları Grubu), fahişeliği meşru bir emek türü olarak görürken; ikincisi, *Coalition Against Trafficking in Women CATW* (Kadın Ticaretine Karşı Koalisyon), her türlü fahişeliği kadının insan haklarının istismarı olarak kabul ediyorlardı (Doezema, 2002). Dolayısıyla bu kamptan biri, bu sektörde istismar edilen kadınlara ancak “düzenlenmiş” bir seks sektörüyle ulaşılabileceğini, diğeri ise bu sektörün “kölelik” gibi yok edilmesi gereken bir alan olduğunu savunmaktadır.

Cinselliğin konuşulmasının tabu olduğu Türkiye’de fuhuş kurumu ve bu kurumun devlet tarafından düzenlenmiş olmasının nedenleri ve etkileri araştırılması gereken önemli bir konudur. Kadın ticareti ile ilgili araştırmamız sırasında dikkatimizi çeken bir nokta, Türkiye’deki büyük değişimle birlikte, bu sektörün denetlenebilir olmaktan çıkmış olması, yerli ve yabancı kadınları kapsayan çok yaygın bir yeraltı ekonomisi haline dönüşmesiydi. Küntay ve Erginsoy (2005) araştırması, çocuk seks işçiliğindeki yaygınlaşmayı, Sümbül’ün (2004) gözlemlerini aktardığı kitabı ise Güneydoğu’da çatışma ve yoksullaşmayla artan fuhuş faaliyetlerini aktarmaktadır. Her ne kadar, “Nataşa” yaftalamasıyla sadece yabancı kadınlar gündeme getirilmekteyse de, fuhuş sektöründeki bu yaygınlaşmanın onlar gelmeden çok önce başladığı açıktır.

Türkiye’de kaçak olarak seks işçiliği yapmak, kamu sağlığı açısından, özellikle cinsel yolla bulaşıcı hastalıkların yayılması açısından tehdit ve kaçak çalışma olarak kabul edilmektedir. Bu durum, yabancı kadınlar için özel bir sınırdışı edilme nedenidir. Polis, seks işçisi olduğu saptanan kadınları, özel bir hastaneye sevk ederek muayene ettirmekte, sonra da sınırdışı etmektedir. Yine, aynı şekilde

yasalar, fuhuşa aracılık yapmayı, teşvik etmeyi ve kadın ticaretini de yasaklamıştır (Erder ve Kaşka, 2003). Polis kayıtları, 1996-2002 yılları arasından 30 bin yabancı kadının fuhuş yaptığı, ya da bulaşıcı hastalıkları olduğu gerekçesiyle sınır dışı edildiğini göstermektedir. Yine aynı kayıtlar, yılda yaklaşık 3 bin yabancı kadının fuhuş yaptığı gerekçesiyle sınır dışı edildiğini ve 2000-2 yılları arasında 5 bine yakın kişinin fuhuşa teşvik veya aracılık nedeniyle yakalandığını göstermektedir.

Fuhuş sektörünün, yabancı kadınlar için çok riskli, ancak çok canlı bir iş alanı olduğu anlaşılmaktadır. Araştırma sırasında yaptığımız görüşmelerden, bu alanda çalışan kadınların çok farklı kökene sahip oldukları gibi, çok farklı konumda çalıştıkları da anlaşılmıştır. Kadınlar arasında, örgütlü seks bezirganları aracılığıyla gelen profesyonel küresel seks işçileri olduğu gibi, kandırılarak gelen, zorla fuhuş yaptırılan kadınlar da vardı. Bu arada, seks işçiliğini bireysel olarak, ya da polis, taksi şoförü gibi küçük ölçekli iş yapan kadın tüccarları aracılığıyla sürdürmeye çalışan, sahte evlilik yaparak sınır dışı edilmenin önünü almaya çalışan seks işçileriyle de karşılaşmıştır.

“Nataşa” yaftalamasıyla kimi zaman ırkçılığı somutlaştıran (Beller-Hann, 1995; Özgen, 2006) önyargılarla yaşamlarını sürdürmeye çalışan yabancı seks işçisi kadınlar, görünür olmadan, dayanışma ilişkileri kurmadan, kendi konsoloslukları dahil hiçbir kurumdan destek alamadan güçlükle yaşamlarını sürdürmektedirler. Ancak, ne yazık ki, Türkiye’deki yabancı seks işçilerinin bu kırılgan konumları, ne kadın örgütlerinin ne de kadın araştırmacılarının gündeminde değildir. Bugünlerde onlar için yapılan, sadece 157 Alo Yardım Hattı’na başvurduklarında zorla çalıştırılmaktan kurtulmalarını sağlamak olmuştur. Yine aynı şekilde, IOM onların daha insanca sınır dışı edilmelerinin yollarını aramakla uğraşmaktadır (IOM, 2005).

Seks işçiliği konusu, son dönemlerde özellikle insan ticareti konusuyla birlikte gündeme gelmektedir. Austin (2006), göçmen seks işçiliği konusunun kriminoloji alanına terk edilmiş olmasını eleştirmekte, aslında gündeme alınması gerekenin seks hizmeti talebinin artması olduğundan söz etmektedir. Austin, göç araştırmalarına seks işçilerinin de dahil edilmesini ve toplumların seksini satın aldıklarının araştırılmasını önermektedir. Aynı savı burası için de tekrarlayabiliriz. Türkiye’de seks işçiliği konusunun araştırılması, sadece yabancı ya da yerli seks işçilerinin durumunu değil, aynı zamanda, Türkiye’de cinselliğin nasıl yaşandığını, aile yapısını, kadın erkek ilişkilerini, toplumsal cinsiyetin oluşumunu ve dolayısıyla kadının konumunu anlamamıza katkıda bulunacaktır.

Sonuç olarak, Türkiye’ye mekik göçüyle gelen yabancı kadınların, öncü göçmenler olarak, tanımadıkları ve tamamen yabancı oldukları, üstelik önyargılarla karşılaştıkları bir toplumda iş yaşamının çeşitli alanlarına, zorluklarla da olsa girebildiklerini söyleyebiliriz. Onlar artık, gidip gelseler de, oradaki ve buradaki olanaklar ve zorlukları sürekli olarak karşılaştırsalar da, kalıcı etkisi

olan bir değişim geçirmişlerdir. Onların bin bir güçlkle girdikleri yeni çalışma alanlarını izlemek ve araştırmak, sadece onların deneyimlerini değil, aynı zamanda Türkiye'deki iř yapısının değişimini ve gereksinmelerini de anlamamıza yardımcı olacaktır. Daha da önemlisi, özellikle eski sosyalist ülkelerden gelen kadınların Türkiye gibi muhafazakâr ve cemaatçi bir toplumda yaşamayı nasıl becerdikleri ve ne tür etkiler yarattıkları da araştırılması gereken önemli konulardır.

Diğer taraftan, bu araştırmalar, göç araştırmacılarının, mekik göçünün kalıcı bir göç hareketi mi, yoksa geçici bir nüfus hareketi mi olduğu konusundaki tartışmalara da katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda, Türkiye'deki deneyimlerden hangilerinin “temel mal ve hizmetlerin sağlanması” amacıyla devam eden ve bir süre sonra nitelik değiştirecek “ilkel devingenlik” olduğu; hangilerinin göçmenleri marjinalleştirecek “tamamlanmamış” göç olduğu, hangilerinin “devingenlikle yerleşme” (Iglicka, 2001; Okolski, 2001 ve Morokvasic, 2004) olarak tanımlanabileceği ya da tamamen başka bir sürece mi dönüştüğü gibi konular açıklık kazanabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, N. (2002) *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arı, A., der. (2006) *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, İstanbul: Derin.
- Beller-Hann, I. (1995) "Prostitution and its Effects in Northeast Turkey," *The European Journal of Women's Studies*, sayı:2, s. 219-35.
- Castles, S. ve M. Miller (2003) *The Age of Migration*, Londra: Palgrave Macmillan.
- Çiçekli, B. (2004) *Yabancıların Çalışma İzinleri*, Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını. Dışişleri Bakanlığı (2006) *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele*, www.mfa.gov.tr.
- DİE (2005) *Turizm İstatistikleri: 2001-2003*, Ankara.
- Eder, M. (2005) "Moldovian Domestic Workers and the State," *Irregular Migration, Informal Labour and Community in Europe* (IMILCO) atölye çalışmasına sunulan tebliğ, 1-2 Aralık 2005, İstanbul.
- Erder, S. (2000) "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye Göç Alan Ülke mi?" *Mübeccel Kıray için Yazılar*, der. F. Atacan, F. Ercan, H. Kurtuluş ve M. Türkay, s. 235-59. İstanbul: Bağlam.
- Erder, S. (2003) "Eski Sosyalist Ülke Yurttaşı Kadınlar Türkiye'de," *Kızılılık Dergisi*, sayı. 15, s. 29-31.
- Erder, S. (2004) "Yeni Uluslararası Göç: Düzenli ve Denetimli Göçten Düzenlenmemiş Göçe," *UGİNAR Proje Raporu*. Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu, yayımlanmamış rapor.
- Erder, S. (2006) "Yabancısız Kurgulanan Ülkenin Yabancıları," *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*, der. A. Arı, s. 1-74. İstanbul: Derin.
- Erder, S. ve S. Kaşka (2003) *Düzensiz Göç ve Kadın Ticareti: Türkiye Örneği*, Cenevre: IOM.
- Gal, S. ve G. Kligman (2000) *The Politics of Gender After Socialism*, New Jersey: Princeton University Press.
- Gal, S. ve G. Kligman, der. (2000) *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*, New Jersey: Princeton University Press.
- Gülçür, L. ve P. İlkaracan (2002) "The 'Natasha' Experience: Migrant Sex Workers from the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey," *Women's Studies International Forum*, cilt: 25, sayı: 4, s. 411-21.
- Güzel, A. ve F. Bayram (2006) "Türk Hukukunda Yabancıların Çalışma Hakları ve Çalışma İzinleri," der. A. Arı, *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri*. s. 75-118. İstanbul: Derin.
- Iglicka, K. (2001) "Shuttling From Former Soviet Union to Poland: From Primitive Mobility to Migration," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, s. 505-18. cilt: 27, sayı: 3.

- IOM (1995) *Trafficking and Prostitution: The Growing Exploitation of Migrant Women from Central and Eastern Europe*, Cenevre: IOM.
- IOM (1999) *Trafficking in Migrants: Policy and Responses*, Cenevre: IOM.
- IOM (2000) *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe*, Cenevre: IOM.
- IOM (2002a) *Trafficking for Sexual Exploitation: The Case of Russia Federation*, Cenevre: IOM.
- IOM (2002b) *Transformation and Migration in Central and Eastern Europe*, Cenevre: IOM.
- IOM (2003) *World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move*, Cenevre: IOM.
- IOM (2006) *2005 Türkiye, İnsan Ticareti ve Eğilimler*, Ankara: IOM.
- İçduygu, A. (1996) *Transit Migration in Turkey*, Budapeşte: IOM.
- İçduygu, A. (2003) *Irregular Migration in Turkey*, Cenevre: IOM.
- İçduygu, A. (2004) *Türkiye’de Kaçak Göç*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.
- Kaşka, S. (2005) “Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye’deki Göçmen Kadınlar,” *TES-İŞ Dergisi*, Ekim 2005. s. 49-54.
- Kempadoo, K. ve J. Doezama, der. (1998) *Global Sex Workers: Rights, Resistance and Redefinition*, Routledge.
- Kıral, H. (2006) *Yabancıların Türkiye’de Çalışma Esasları*, Ankara: Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2001) *Yabancılar Ziyaretçi Araştırması*, www.kultur.gov.tr.
- Kümbetoğlu, B. (2005) “Enformelleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları,” *Folklor/Edebiyat Dergisi*, cilt: XI, Sayı: 41, s. 5-25.
- Küntay, E. ve G. Erginsoy (2005) *Ticari Seks İşçisi Kız Çocuklar*, İstanbul: Bağlam.
- Malarek, V. (2004) *Nataşalar: Yeni Küresel Seks Ticaretinin İyüzü*, Ankara: Bilgi.
- Morawska, E. ve W. Spohn (1997) “Moving Europeans in the Globalizing World: Contemporary Migrations in a Historical-Comparative Perspective (1955-1994 v. 1870-1914),” *Global History and Migrations*, der. W. Gungwu, s. 23-62. Westview Press.
- Morokvasic, M. (2004) “Settled in Mobility: Engendering Post-Wall Migration in Europe,” *Feminist Review*, sayı: 77, s. 7-25.
- Morokvasic, M., U. Erel ve K. Shinozaki, der. (2003) *Crossing Borders and Shifting Boundaries Vol. I. Gender on the Move*, Leske, Budrich, Opladen.
- Nazpary, J. (2003) *Sovyet Sonrası Karmaşa*. İstanbul: İletişim.
- Okolski, M. (2001) “Incomplete Migration: a New Form of Mobility in Central and Eastern Europe: The Case of Polish and Ukrainian Migrants,” *Patterns*

- of Migration in Central Europe*, der. C. Wallace ve D. Stola, s. 105-28, Palgrave Publisher.
- Okolski, M. (2004) "New Migration Movements in Central and Eastern Europe," *International Migration in the New Millenium*, der. D. Joly, s. 36-56, Ashgate.
- Özden, Ç. ve M. Schiff, der. (2006) *International Migration, Remittances and the Brain Drain*. Washington: The World Bank and Palgrave Macmillan.
- Özgen, N. (2006) "Öteki'nin Kadını: Beden ve Milliyetçi Politikalar," *Toplumbilim*, sayı: 19, s. 125-43.
- Riggs, C.T. (1995) "Yetişkinlerde Suç," *İstanbul 1920*, der. C. R. Johnson, çev. S. Taner, s. 279-315. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları Belgesel Dizisi 3.
- Sassen, S. (2000) "Women's Burden: Counter Geographies of Globalization and the Feminization of Survival," *Journal of International Affair*, sayı: 53,2, s. 503-24.
- Sassen, S. (2003) "The Feminization of Survival: Alternative Global Circuits", *Crossing Borders and Shifting Boundaries. Vol. I. Gender on the Move*, der. M. Morokvasic, U. Erel ve K. Shinozaki, Leske, Budrich, Opladen.
- Sümbül, A. (2004) *Güneydoğu'da Fuhuş*, İstanbul: Elma Yayınları.
- Toprak, Z. (1987) "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933," *Tarih ve Toplum*, sayı: 39, s. 31-40.
- UN (2004) *World Economic and Social Survey 2004 International Migration*, New York: UN.
- UNHCR (2002) *Population Statistics*, Population Data Unit. Table 2, Refugee Population and Major Changes by Country of Asylum, 2002, www.UNHCR.org (erişim tarihi: 4 Ağustos 2003).
- Wallace, C. (2002) "Opening and Closing Borders: Migration and Mobility in East-Central Europe," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, cilt: 28, sayı: 4, s. 603-25.
- Wallace, C. ve D. Stola, der. (2001) *Patterns of Migration in Central Europe*, Palgrave Publisher.
- Waters, E. (1989) "Restructuring the Women Question: Perestroika and Prostitution", *Feminist Review*, s. 3-19.
- Weyland, P. (2005) "Küresel Mekanlarda Cinsiyetlendirilmiş Yaşamlar," *Mekan, Kültür, İktidar*, der. A. Öncü ve P. Weyland, s. 117-36, İstanbul: İletişim.
- Wichterich, C. (2004) *Küreselleştirilen Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, çev. F. Tayanç ve T. Tayanç, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını.
- Wonders, N.A. ve R. Michalowski (2001) "Bodies, Borders, and Sex Tourism in a Globalized World: A Tale of Two Cities-Amsterdam and Havana," *Social Problems*, cilt: 48, sayı: 4, s. 545-71,
- Yıldırım, F. (2002) *Fahişeliğin Öbür Yüzü*, İstanbul: Metis.

Yükseker, H.D. (2003) *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zlotnik, H. (1998) "International Migration 1965-96: An Overview," *Population and Development Review*. cilt: 24, sayı: 3, s. 429-68.

Elektronik Kaynaklar

www.egm.gov.tr/yabancilar/birincisif.htm

www.hazine.gov.tr/yayinhazineistatistikleri/6-1-Dev.xls (erişim tarihi: 10 Mayıs 2004).

www.UNHCR/Governments (erişim tarihi: 22 Temmuz 2003).

www.world-tourism.org (erişim tarihi: Eylül. 2006).

Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vaka'nın Analizi

AYŞE GÜNDÜZ HOŞGÖR

Giriş

Kalkınma politikaları sosyal ve ekonomik eşitsizliği gidermeye yönelik müdahalelerle toplumsal dönüşümü hedefler. Bu dönüşüm, katılımcı yaklaşımla yön bulmayı ve sürdürülebilir unsurları içermeyi önemser. Kırsal alana yönelik ekonomik müdahaleler, her ne kadar kırsal kalkınma kavramsallaştırılması biçiminde ele alınmasa da, sosyal ve toplumsal yaşamdaki müdahalelerle birlikte uygulanır. Aslında tarıma yönelik müdahaleler ülkenin ekonomik kalkınmasının temelini oluşturur. Ekonomideki gıda ve hammaddeye yönelik girdi bu sektörden sağlanır. Tarımdaki ürün ve ücret politikaları, işgücü politikaları ya da tarımsal ürün ihracatı sermaye birikimine katkı sağlar. Tarımsal üretimin vergilendirilmesi, ürün kotalarının oluşturulması, toprak reformunun gerçekleştirilmesi gibi tarıma yönelik yasal müdahaleler aslında bir ülkenin kalkınma politikalarını yakından ilgilendirir. Kısaca tarıma yönelik kalkınma politikaları ülkenin tarımdışı kalkınma politikalarına da yön verir. Buna göre kırsal kalkınma politikaları, sadece tarım değil, aynı zamanda tarım dışı politikaları da içerir.

Yukarıdaki unsurlar göz önünde bulundurulunca, kırsal kalkınmanın önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu kavramsallaştırmadan yola çıkarak, kırsal kalkınmayı tanımlamak mümkündür. Öyle ki kırsal kalkınma belirli bir ideoloji ekseninde kırsaldaki bireylerin yaşamlarını düzenlemeyi ve toplulukların sosyal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerini katılımcı bir yaklaşımla yeniden inşa etmeyi hedefler. Tarımdaki küçük üretici, ortakçı ya da topraksız konumdaki yoksul çiftçi kırsal kalkınmanın öznesini oluşturur. Kırsal kalkınma, tarım ve tarım dışı gelir getirici faaliyetleri, kırsal sanayiye ve kırsal alanda yaşayan, özellikle çocuk, genç ve yaşlıların, kendilerine yönelik sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlere erişimlerinin toplumsal cinsiyet politikalarıyla birlikte ele

alınmasını savunur. Öyle ki, kırsal gelirdeki eşitsizliklerin giderilmesi ve kentsel alanda yaşayanlarla, kırsal alanda yaşayanların vatandaşlık haklarına ve kaynaklara eşit biçimde erişmelerini sağlamaya yönelik politikalar, kırsal kalkınma tanımı içerisinde yer alır. Aynı zamanda kırsal kalkınmaya yönelik politikalar, kırsaldaki yoksulu güçlendirmeyi ve dolayısıyla ülkedeki ekonomik ve sosyal refahı artırmayı hedefler. Bu nedenle, kırsal kalkınma stratejileri, başta bölgesel, sınıfsal, toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklar olmak üzere, bu gibi farklılıkları gözetmek durumundadır.

Kırsal kalkınma politikaları kırdan kente yönelik göçü durdurmayı hedeflememekle birlikte, kırsalda bir çekim alanı yaratmayı ve kırsalda yaşayanın kendi yaşamı üzerinde karar hakkının bulunmasını ve yerinde refahın artmasını savunur. Bunun uzun soluklu gerçekleştirilebilmesi için ise, kırsal kalkınmada sürdürülebilirliğin önemszenmesi ve birçok unsurun bir arada ele alınması gerekir. Tarım ve tarım dışı istihdam, kırsal yoksullukla ve yoksunlukla mücadele, vatandaşlık haklarına erişimde toplumsal cinsiyet farklılığının göz önünde bulundurulması, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi gibi hususlar, yerinde kalkınma, kırsal alanda istihdam yaratma, sağlık, eğitim gibi temel hizmetlere kırsal alanda eşit erişim imkânı sağlama ve kararlara katılım alt başlıkları altında ele alınır.

Özetle, kırsal kalkınma politikaları kırsal toplulukların sosyal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerini katılımcı bir yaklaşımla yeniden inşa etmeyi hedefler. Ancak günümüzde bu politikaların kadın ve erkek üzerindeki etkisinin farklı olduğu vurgusunun, klasik kalkınma yazınında önemli bir tartışma konusu oluşturduğunu görüyoruz. Genelde üç alt başlıkta derlenen, *Kalkınmada Kadın, Kalkınma ve Kadın ve Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımları, kırsal kalkınma politikalarının kadınlar üzerinde hem olumlu, hem de olumsuz etkilerinin olduğunu öne sürmektedir. Bazı durumlarda kalkınma politikaları kırsal kadınla ilgili görünmez eşitsizliği derinleştirmekte, kadınların yoksunluğunu ve yoksulluğunu artırmaktadır. Bazı durumlarda ise kırsal kadının güçlenmesinin yolunu açmaktadır.

Sözü geçen bu muğlak kavramsal çerçeveden hareketle, çalışmada Türkiye’de uygulanmış kalkınma politikalarının kırsal alanda yaşayan kadınları nasıl etkilediği incelenmiştir. Yazıda, kırsal kadınların, buldukları bölgeye ve sosyal tabakaya bağlı olarak, toplumsal ve ekonomik konumlarında farklılıklar olduğu savı öne sürülmektedir. Birinci bölümde, kırsal kalkınma politikalarının bu farklılıkların oluşumunda nasıl etkili olduğu sorunsalı tarihsel olarak ele alınacaktır. Yazının ikinci bölümünde ise araştırmaya yön veren ve kırsal alandaki farklılıklara yönelik savı destekleyecek nitelikte iki vaka tartışılacaktır. Bu vakalardan ilkinin, Karadeniz Bölgesi’nin dağ köylerinde yaşayan kadınlara yönelik olarak uygulanan küçük ölçekli (mikro) kırsal kalkınma projelerinin

etkilerinin irdelenmesi oluşturacaktır. İkinci vakada ise yine aynı bölgede, ancak kıyıda balıkçı köylerinde yaşayan kadınların yaşam deneyimleri, ulusal (makro) balıkçılık politikaları çerçevesinde ele alınacaktır. Böylece aynı bölge içerisinde yaşayan kırsal kadınların mikro ve makro düzeydeki kırsal kalkınma politikalarından nasıl farklı biçimlerde etkilendikleri tartışılacaktır. Araştırma, ikincil kaynaklara ve istatistiklere dayanmakla birlikte, özellikle vaka incelemeleri, son on yıldır Karadeniz Bölgesi'nin kırsal alanında yürüttüğüm iki ayrı araştırmanın bulgularıyla şekillenmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Genel olarak kalkınmanın, kadının sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarını olumlu ya da olumsuz nasıl etkilediği üç temel teorik yaklaşımda ele alınmaktadır: *Kalkınmada Kadın Yaklaşımı*, *Kadın ve Kalkınma Yaklaşımı* ve *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı* (Gündüz Hoşgör, 2010).

Kalkınmada Kadın Yaklaşımı

Bu yaklaşıma göre kadın-erkek eşitsizliği, geleneksel örüntülerin varlığı ve basit teknoloji ile açıklanmaktadır. Liberal feminist yaklaşıma dayanan bu paradigmaya göre, cinsiyet eşitliği sanayileşme ve teknolojik gelişme sonucunda ortaya çıkar. Kırdan kente göçle birlikte geniş ailenin yerini çekirdek ailenin alması, kültürel değerlerdeki çözümler, demokratik devlet düzeni ve orta sınıf yaratma politikaları ile laik devlet görüşü cinsiyet eşitliğini gündeme taşıyan unsurlardır. Kalkınmada Kadın Yaklaşımı, kültürel temelli ataerkilliğin önemini vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre ekonomik kalkınma, sosyal kalkınmayı beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kadına yönelik özel politikaların oluşturulması önerilmemektedir (Giele, 1992, s. 5).

Kalkınmada Kadın yaklaşımına göre tarım dışı sanayileşme daha fazla iş olanağı ve sosyal servislerin yaratılmasına olanak vermekte ve bu nedenle, özellikle kırdan kente göç etmiş kadının toplumsal statüsünde olumlu dönüşümler gerçekleşebilmektedir. Diğer bir deyişle; *Kalkınmada Kadın Yaklaşımı*'nda, özellikle kırdan kente göç etmiş kadın açısından eğitime erişim mümkündür ve eğitim aracılığıyla kadının toplumsal konumundaki eşitsizliğin giderileceği varsayılır.

Yaklaşım, kültürel değerleri, toplumun modernleşmesi için değişmesi gereken unsurlar olarak ele almaktadır. Gelişmiş toplumlardan elde edilen kültürel değerlerin modern fikirleri gelişime katmasını tartışmak yerine, son çalışmalarda *kültüre özgü* modernleşme görüşü, modernleşmenin hem modern hem geleneksel değerleri birlikte içerdiğini öne sürmektedir (Moghadam, 1992). Ancak bu yaklaşım yapısal değişikliklere ve üretim bağlantısına yeterince odaklanmamaktadır.

Kadın ve Kalkınma Yaklaşımı

Kadın ve Kalkınma yaklaşımı ise Marksist-feminist çatışmacı kurama dayanmaktadır. Yaklaşım, yapısal değişimlerin ve üretim biçiminin dönüşümünün ve ataerkilliğin ekonomik temele dayalı olduğunu vurgular. Aynı sosyal sınıf içerisinde bulunan kadın ve erkeğin eşit olmadığını ve kalkınma politikalarından da eşit yararlanmadığını savunur. Bu görüşe göre, kadının kamusal alanda çalışması ve kullanım emeğini değişim emeğine dönüştürmesi, yani para kazanması, özgürleşmesinin birincil koşuludur. Ancak, Kadın ve Kalkınma yaklaşımı, kadının özel alandaki rollerini (ev işi, çocuk ve yaşlı bakımı gibi) göz ardı eder (Boserup, 1970a; 1977b; Moghadam, 1992).

Bu yaklaşım, kırsal alandaki politikalara gelir getirici faaliyetler aracılığıyla kadın-erkek eşitsizliğinin ortadan kalkacağı varsayımı biçiminde yansır. Ancak, *Kadın ve Kalkınma* yaklaşımı, kadının evdeki aile içi rolünü de reddetme eğilimindedir. Bu rollerin neden kadının sorumluluğu olduğunu anlatmada yetersiz kalmaktadır. Özel alandaki toplumsal cinsiyet rollerinin farklılığı bir sonraki yaklaşımda, *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımında tartışılmaktadır (Rathgeber, 1990, s. 494).

Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı

Sosyalist-feminist kurama dayanarak, kadının özel alanda “yeniden üretim” sürecine katılmasının önemini vurgular. Bu görüşe göre kadının gelir getirici faaliyetlerde çalışması yeterli bir politika değildir. Kadının ev dışı üretime katılırken, erkeğin de özel alandaki işbölümüne katılması gereklidir. Toplumsal cinsiyet temelli kırsal kalkınma yaklaşımı sosyal kalkınmayı önemser; sadece gelir getirici faaliyet yaratmakla yetinmez, sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik bilinç oluşturmayı ve farkındalık yaratmayı amaçlar.

Yukarıda ele alınan bu yaklaşımlar; kadın, toplumsal cinsiyet ve kalkınma arasındaki ilişkiyi yeterince analiz edememektedir. Kalkınma tartışmalarında, modernleşme ve çatışmacı teoriler arasında bir ortaklık olduğunu savunan Portes’in (1980) izlerini yeni alternatif açılımlarda görmek mümkündür. Örneğin *Kadının Güçlenmesi* ya da Kadın, Çevre ve Kalkınma kuramlarında benzer bir kuramsal sentez söz konusudur.

Çatışmacı yaklaşımlarda, cinsiyet eşitsizliği, üretim bağlantılarından kaynaklanmaktadır. Toplumsal dönüşümün geçiş süreçlerinde, kadın kamusal ekonomik alandan çekilmekte, özel alanda sadece kullanım emeğini üretmektedir. Örneğin tarımda makineleşme ya da göç, kadını tarımdan koparmakta ve “ev kadını” konumuna hapsedmektedir. Kadın, toplumsal dönüşümünün ön aşamasında ekonomik ve sosyal açıdan marjinalleşmektedir. Toplumsal dönüşümün ileri safhalarında ise, Marksist-feminist ve sosyalist-feminist kuramlara göre kadın ekonomiye ucuz işçi gücü olarak katılmaktadır. Gerek *Kadın ve Kalkınma* yak-

laşımında, gerekse *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımında, eril ideoloji ve kadının kaynaklara ulaşım imkânındaki sınırlılıklardan dolayı büyük ölçüde dezavantajlı konumda olduğu vurgulanmaktadır.

Aslında eril ideoloji üç görüşte de sorunun temelini oluşturmaktadır. Ancak *Kalkınmada Kadın* yaklaşımına göre ataerkillik kültürel unsurlardan beslenmekte, *Kadın ve Kalkınma* ile *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımlarına göre ise ataerkillik ekonomi temellidir (Gündüz Hoşgör, 2001).

Tüm bu tartışmaların ışığında, kalkınmanın ilk aşamalarında kadının *marjinalleşmesinden*; sonraki aşamalarında ise ucuz işgücü yaratmasından söz etmek mümkündür. Ancak, kadının sadece ekonomik ve sosyal açıdan değil, aynı zamanda ideolojik olarak da güçlenmesine ve toplumsal cinsiyete yönelik farkındalık yaratılmasına ihtiyaç vardır. Bu kavramsal çerçeve altında bir sonraki bölümde Türkiye deneyimi ele alınacaktır.

Türkiye’de Kalkınma Politikalarının Kırsal Kadının Toplumsal Konumuna Etkisi

Genel olarak Türkiye’de kırsalı ilgilendiren kalkınma politikaları dört dönem ekseninde irdelenmektedir: Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1929); Devlet Kapitalizmi (1930-1949); Dünya Ekonomisine Eklemlenme Dönemi (1950-1980); Neoliberal Politikaların Uygulandığı Dönem (1980 sonrası). Ancak metinde, her dönemde kırsal kadının konumunu ayrı ayrı, betimleyici biçimde ele almayacağım. Bunun yerine, farklı dönemlerdeki tarihsel olguları birleştirerek ve feminist yöntemden yararlanarak, dönüşümü anlamaya yönelik bütüncül ve tarihi mevcut çalışmalar ekseninde farklı okumaya yönelik bir analiz yapmaya çalışacağım.

İlk önemli husus kırsaldaki nüfus dönüşümüdür. Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar geçen süreçte Türkiye’nin nüfusunun kırsal nüfustan kentsel nüfusa doğru dönüştüğünü görüyoruz. 1920’li yıllarda her 10 kişiden 8’inin kırsal yerleşim yerlerinde yaşadığı bir nüfusun yerini bugün tam tersine yaşanan bir dönüşüm ile her 10 kişiden 8’inin kentsel yerleşim yerlerinde yaşadığı bir nüfus aldı. Yani 1920’lerde nüfusun %75’i kırsal alanda yaşarken 2008’de bu oran %25’e düştü. Ancak toplam nüfus 13,5 milyondan 70 milyona yükseldi. Türkiye’de kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan nüfusun oranı, Cumhuriyet’in ilanı ile 1950’li yılların başına kadar geçen dönemde çok önemli bir değişim göstermedi. 1950’li yıllar ile birlikte, kırsal yerleşim alanlarından kentsel yerleşim alanlarına yönelik iç göç hareketi yaşandı (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010).

Bu süreçte, işgücüne katılım da dönüşümler yaşandı. Türkiye’de hem kadınların hem de erkeklerin işgücüne katılım oranları azaldı. 1980’li yılların sonlarında erkekler için %81; kadınlar için %34 olan işgücüne katılım, 2008

yılında azalarak, erkekler için %70'e; kadınlar için ise %25'e geriledi (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010). İşgücünün ekonomik sektörlere göre dağılımına bakıldığında, Türkiye'nin zaman içinde tarım sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomik yapıdan sanayi ve özellikle hizmet sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomik yapıya geçmiş olduğu görülmektedir. 1955 yılında işgücünün %82'si tarım sektöründe, sadece %18'i ise sanayi ve hizmet sektöründe istihdam ediliyordu. Zaman içinde hızla azalan tarım sektörünün payı, 1980 yılında %61'e geriledi. Günümüzde, işgücünün dörtte birinden daha azının tarım sektöründe (%24,7); %27'sinin sanayi sektöründe, diğer yarısının ise hizmet sektöründe istihdam edildiği görülmektedir (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010).

Yukarıda belirtildiği üzere günümüz Türkiye'si'nde istihdam edilen nüfusun %24,7'si tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarımdaki istihdamın %45,2'sini kendi hesabına veya işveren olarak çalışanlar, %46'sını ise ücretsiz aile işçisi oluşturmaktadır. Tarım sektöründeki 2 milyon 446 bin kadının %76'sı ücretsiz aile işçisi olarak istihdama katılmaktadır (TUİK, 2010). Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de çalışan her iki kadından birisi tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda istihdam edilmektedir (Gündüz Hoşgör ve Smits, 2008). Her ne kadar kadınların tarımda önemli bir ekonomik rolü olsa da, emekleri karşılık bulmamakta ve ücretsiz aile işçisi sınıflandırması altında kavramsallaştırılmaktadır. Bu da yine tarihsel bir olgudur.

Kırsal alanda çalışan bu kadınların, erkeklerden çok daha fazla eril ideolojinin etkisi altında olduğunu görüyoruz. Literatürde ülkenin tarımsal açıdan temelini oluşturan kırsal kadınlarla ilgili araştırmaların pek çoğu, 1960'lardan sonraki döneme odaklanmaktadır. Yine de mevcut sınırlı yazın Türkiye kırsalının her dönemdeki temel özelliği olarak toplumsal cinsiyete dayalı keskin bir işbölümü olduğunu yansıtmaktadır. Örneğin, sosyal bilimci Tonguç'un 1938'de tanımladığı, kırsal alandaki kadınların iş yükü, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır:

[...] kırsalda kadın çocuklarla ilgileniyor, aile için yemek hazırlıyor, ev halkına bakıyor, hayvanlara bakıyor, tarlada çalışıyor, çocuk doğuruyor—yapabildiği kadar çok. Bütün hayatı iş, şefkat ve başkaları için fedakârlıktan oluşuyor. Görevleri ve sorumlulukları eşininkinden daha zor ve çok daha fazla yöne dağılmış. Ev halkı, çiftlik, üretim ve hayvanlar hakkındaki endişeleri ve görüşleri eşinden hiç de az değil. Kırsal (köylü) ailelerinde, her şey kadınla ilintili ve ondan geçiyor (Azmaz, 1984, s. 38).

Dünya Ekonomisine Eklemlenme döneminde (1950-1980 yılları arasında) kırsal kadının, ekonomik kalkınma politikalarından temelde iki şekilde etkilendiğini görüyoruz: (i) tarım teknolojisindeki modernleşme ve ticari pazarlama ve (ii) göç.

Mevcut yazında, tarımda modernleşme ve ticari pazarlamanın, kırsal kadın açısından dezavantajlı bir konum yarattığı vurgusu ile karşılaşılıyor. Geleneksel-den modern çiftçiliğe geçiş, bilgi ve eğitim seviyelerinde farkı artırarak kadınlara karşı erkeklerin statüsünü ve hâkimiyetini artırdığı vurgulanmaktadır. Tunalıgil'in 1970 yılında bir Batı Anadolu köyünde gerçekleştirdiği (1980) araştırması, traktör kullanıldığında işin %75'inin erkekler tarafından yapıldığını; aynı işler elle yapılırken ise işgücünün %80'inin kadınlar tarafından karşılandığını öne sürmektedir (Azmaç, 1984, s. 148). Buna ek olarak, örnek görüşmeler kadınların ev, tarla, çiftlik, ahır, depo ve atölye dahil çeşitli yerlerde çalıştığını göstermektedir. Araştırmada kadınların günde ortalama on altı saat çalıştığı hesaplanmıştır. Her ne kadar erkeklerin çalışma saatleri mevsime göre değişiklik gösterse de kadınlar için bu rakam yıl boyunca sabit kalmaktadır (Azmaç, 1984, s. 148). Yine benzer çizgide Sirman'ın 1984 yılında Batı Türkiye'deki Tuz köyünde gerçekleştirdiği araştırması (1993, s. 253), kadınların tarlalarda elle pamuk toplarken en büyük oğullarının mekanik faaliyetlerle ilgili işlerden (tarla sürme ve harman dövme gibi) sorumlu olduğunu yansıtmaktadır. Bu arada erkekler pazarlama ve ticaret faaliyetlerini yürütmektedirler.¹ Benzer şekilde, Ilcan'ın 1990 yılında Kuzeybatı Anadolu'daki Saklı köyünde yürüttüğü araştırması (1994, s. 566) erkeklerin makineli tarımda ve ticari faaliyetlerde hâkimiyetlerini sürdürdüklerini göstermiştir.² Ilcan'ın ifadesiyle, "*kadınlar, genç kızlar ve kız çocukları dövülmüş buğdayı paketlerken, oğlan çocukları ve erkekler makineye buğdayı atmaktadır*" (Ilcan, 1994, s. 566). Bu üç araştırmanın bulguları tarımda makineleşmenin kadın-erkek arasındaki işbölümünün kadınların aleyhine olduğunu destekler niteliktedir.

Bu noktada tarımda makineleşmenin kapitalist üretime eklenmedeki rolünün yanı sıra, bu değişim sürecindeki ev içinde ve kamusal yerel güç merkezlerindeki iktidarın yeniden inşa edilmesinin de erkeklerin lehine olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, 1976 yılında Ertürk (1987) farklı etnik grupların birlikte yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Yoncalı ve Şenyurt köylerinde hane halkının nasıl kapitalist üretime entegre olduğunu analiz etmiştir.³ Yoncalı, 33 hanenin yaşadığı eski göçebe bir aşiret köyüdür. Büyük toprak sahipleri ve köylüler için tütün ana geçim kaynağıdır. Bahçe sebzeleri ve meyveleri, sadece

- 1 Sirman, çalışmasını 1984 yılında yürütmüş ve katılımcı gözlem gibi nitel yöntemlerle verilerini derlemiştir.
- 2 Ilcan, Saklı köyünde bir yıl geçirmiş ve farklı yöntemlerle bilgi toplamıştır. Uyguladığı teknikler arasında hane halkı anketleri, sözlü tarih ve katılımcı gözleme dayalı alan araştırması bulunmaktadır.
- 3 Analizin dayandırıldığı veriler Ertürk tarafından, Haziran 1976 ile Aralık 1976 tarihleri arasında toplanmıştır. Belgeler, anketler, görüşmeler ve katılımcı gözlem yöntemi gibi farklı araştırma teknikleri birlikte kullanılmıştır.

aile tüketimi için ekilmektedir. Ertürk'ün araştırması (1987) köylülerin çoğunun geçiminin işçi ücretlerinden sağladığını ve tarımdan sağlanan ihtiyaç fazlasının tekrar tarım üretimine yatırılmadığını yansıtmaktadır. Ayrıca Yoncalı'daki büyük toprak sahibi, diğer bölgelerdeki bazı üretim kuruluşlarına sahiptir ve bunları işletmektedir. Üretici, ailesi ile birlikte Ankara'da yaşamış ve mecliste iki dönem görev yapmıştır. Bunlara ek olarak Ertürk, Yoncalı'daki aşiret yapısının dağılmasını, ailelerinin yıllar içinde daha büyük şehirlere göç etmesine bağlamıştır.

Bu çalışmada, Ertürk aynı zamanda 63 aile üzerinde yaptığı analizle kapitalist gelişimin Şenyurt tarımsal üretiminde farklı etkileri olduğunu göstermiştir. Büyük toprak sahibi neredeyse ekilebilir tarlaların yarısına sahiptir. Toprağın geri kalan kısmı 12 Hıristiyan—Süryani ailesine—aittir ki bunların bazıları toprakları işlememektedir. Yoncalı'daki durumun aksine, Şenyurt'ta ailelerin çoğu kendi tarlalarından ihtiyaç fazlası ürün elde edebildikleri halde, tarımda makineleşme ve hızlı nüfus artışının, çoğunun iş aramak için şehirlere göç etmesine neden olduğunu yansıtmaktadır.

Ertürk'ün bu iki köyde gerçekleştirdiği karşılaştırmalı araştırması, kadınların yapısal olarak eşlerinin gelirine bağımlı kaldıklarını ve aynı zamanda erkeklerin büyük toprak sahiplerinin sermayeleri ve güçleri altında ezildiklerini yansıtmaktadır (Ertürk, 1987). İki köyde de kararlar ve politik konular büyük toprak sahiplerinin ve tamamen erkeklerden oluşan bir kurum olan ihtiyar heyetinin kontrolü altındadır. Süreçte kadınlar marjinalleşmekte, kamusal alana yönelik kararlara dolaylı katılabilmektedirler.

Aynı araştırma, köylü kadınların emekleri üzerinde kontrollerinin sınırlı olduğunu yansıtmaktadır. Geleneksel takas mekanizmasının yerini ticari pazar aldığı anda ise kadınlar özel alanlara (ev ve/ya köy) dışına çıkamamış ve pazara entegre olamamışlardır. Genç erkekler ise genelde ya pazarlama ya da ücretli işçi olarak mevsimlik çalışmak üzere köy dışına gitmektedirler. Bu nedenle "özel alan/kamusal alan farklılaşması kadınlar üzerinde erkek iktidarını artırmıştır" (Ertürk, 1987, s. 89).

Türkiye'de geleneksel tarımdan modern tarıma geçiş ve ticari pazara eklemlenme neden kırsal alanda kadınların aleyhine bir durum yaratmıştır? Her ne kadar buradaki kanıtlar kesin olmasa da, bu durumu iki boyutta ele almak istiyorum.

Kırsal Alandaki Kadınların Eğitime Sınırlı Erişimi

Birinci boyutun, 1930'larda ülke çapında gerçekleştirilen tarım ve eğitim reformundaki sorunlara dayandığını düşünüyorum. Bu dönemde yeni toprak işleme yöntemleri öğretmek üzere çoğu erkek birçok uzmanın köylere gönderildiğini görüyoruz. Ancak, kadınların köylerdeki bu yeni tarım uygulamalarını öğrenme şansları eril ideolojiden ötürü erkeklerle nazaran sınırlı oldu. Erkekler derslere katılabilirken, kadınlar tarlalarda veya evlerinde yeni tekniklerden habersiz bir

şekilde çalışmaya devam etti. Bu durum eğitime erişim imkânlarında da karşımıza çıkıyor. Nitekim günümüz kırsalında kadın ve erkeğin eğitim seviyesi açısından hâlâ önemli farklar bulunmaktadır. Nüfusa kayıt gibi, temel eğitim hakkına erişimde kırsal alandaki kadınların erkeklere nazaran daha dezavantajlı konumda olduklarını görüyoruz. Türkiye İstatistik Kurumu, 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı verileri kadınların okuryazarlık oranlarının erkeklerin oranlarından düşük olduğunu yansıtmaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010). Ortadoğu ve Güneydoğu bölgesi illerinde özellikle kadınlar arasında okur yazarlık oranları yüzde 51-60 arasında yığılmaktadır. Bu durum kırsal alanda yaşayan zorunlu ilköğretim çağında olan kız çocuklarının ilköğretime yeterince erişemedikleri anlamına da gelmektedir. Türkiye genelinde köylerde yaşayan her 100 kadından 45'i ilkokul eğitimini tamamlamamış konumdadır. Bu oran kasabalarda %25'dir (Gündüz Hoşgör, 2010).

Eğitim reformuyla ilgili bir diğer önemli deneyim Köy Enstitüleri'dir. Bu politika, 1935 yılında gündeme gelmiştir ve 1940'larda uygulamaya geçmiştir. Köy Enstitüleri'nin amacı "köylerin kalkınması için gerekli öğretmenleri yetiştirmek ve bu öğretmenler sayesinde yurttaşlık haklarını kullanan, savunan çağdaş bir toplum yaratarak köyü canlandırmaktır" (Örnek, 2007, s. 36). 1940'da ilk on Köy Enstitüsü kuruldu; Eskişehir-Çifteler; İzmir-Kızılcıulu; Kırklareli-Lüleburgaz; Kastamonu-Gölköy; Samsun-Ladik; Antalya-Aksu; Balıkesir-Savaştepe; Kocaeli-Arifiye; Isparta-Gönen; Trabzon-Beşikdüzü... Bunlara 1940'da üç Köy Enstitüsü daha eklendi: Seyhan (Adana)-Düziçi; Kayseri-Pazarören; Malatya-Akçadağ; Kars-Susuz... Ardından 1941'de Ankara-Hasanoğlan ve Konya-Ereğli; 1942'de Sivas-Yıldızeli ve Erzurum-Pulur; 1944'te Diyarbakır-Ergani ve Dicle ve Aydın-Ortaklar; ve 1948'de Van-Erciş gruba katıldı. Böylece 1941 ile 1948 arasında 21 Köy Enstitüsü kuruldu. Ama ilk onu önemliydi; çünkü önlerinde *model* yoktu. Köy Enstitüleri, öğretmenin sadece okuma yazma öğretmekle kalmayıp, köylülerin yaşamlarında bilgiyi kullanmalarını önemsiyordu. Amaç kırsal alanda yerel aydınlar yetiştirmektir. Kısaca, bu politikada önemli olan, okulda öğrenciye yaşam becerileri kazandırmaktı, öğrenciyi eğitmek önemliydi. Ancak, siyasi çatışmalardan ötürü bu önemli politika devam edemedi ve Köy Enstitüleri 1954'te kapatıldı.

Kısa bir süre uygulanmış olmakla birlikte, bu projelerin çarpan etkisi süreçte devam etti. Köy Enstitüsü uygulamaları farklı alanlarda entelektüel birikimin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bir yerel model oluşturmuş; özellikle kırsal alanda kadınların sınırlı sayıda olmakla birlikte eğitime erişimlerini sağlamıştır. Ancak, hepsinden öte bu model kırsal alanda *erkekliğin* değişiminde etkin rol oynamıştır.

Kırsal Erkeğin Tarımdaki Yeni Bilgiye ve

Teknolojik Yeniliğe Erişiminin Desteklenmesi

İkinci olgu tarımla ilgili uygulamalarla ilgilidir. Erken Cumhuriyet döneminden başlayarak erkeklerin askerliklerini yaparlarken, katılmalarının zorunlu olduğu

tarım dersleri uygulamalarını görüyoruz. Böylece askerlik hizmeti sırasında, kırsal erkeklerin çoğu tarımla ilgili bilgi ve tecrübe sahibi olma imkânını buldu. Buna ek olarak, erkeklere nasıl traktör kullanacakları veya en azından bazı mekanik araçları nasıl kullanacakları öğretiliyordu. Bu da erkeklerin bilgi ve eğitim seviyelerinin yükselmesine katkı sağladı.

Kuşkusuz bunun arkasında tarihsel ve yapısal olarak inşa edilmiş toplumsal iş bölümünün etkisi bulunmaktadır. Erkekler kamusal alanda kullanım emeklerini değişim emeğine dönüştürmekte, yani, para kazanmaktaydı. Her ne kadar kırsalda kadınlar tarlada çalışsalar, hayvanlarla ilgilenseler de, kamusal alana çıkamamalarından ötürü emekleri *para getiren* iş olarak kabul edilmiyordu. Bu yapısal toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kapsamında, kadınların işlerinin *ikinci derecede* önemli, erkeklerin işlerinin ise *birinci derecede* önemli olduğuna, bu nedenle erkeklerin daha karmaşık üstün görevleri başarabileceklerine inanılıyordu. Ünlü atasözü, “Elinin hamuruyla erkek işine karışma”, sadece kırsalda mevcut geleneksel toplumsal cinsiyete dayalı işbölümüne yönelik ayrımcılığı değil, aynı zamanda kadınların işinin küçük görüldüğü kalıplanmış inancını da yansıtır. Genelde, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü konusundaki ayrımcılık erkeklere modern tarım teknolojilerini kullanma rolünü veriyordu. Çünkü modern ve karmaşık tarım araçlarını kullanmak “erkek işi”ydi. Kadınlar sadece modern tarım teknolojisini kullan(a)mamakla kalmadı, aynı zamanda bu *karmaşık* görevin dışında tutuldu. Kısacası, eril ideoloji kadınların yeni teknolojilere erişimini engelledi.

Bu eril ideolojiye dayalı iktidar ilişkileri aynı zamanda kadınların ticari faaliyetlere katılımını da sınırladı. Araştırmalar her ne kadar kadınların ürünü yetiştiren kişi konumunda olduklarını gösterse de, erkeklerin ürünün dağıtımından ve satışından sorumlu olduklarını yansıtıyor (Tunalıgil, 1980; Ertürk, 1987; Sirman, 1993; Ilcan, 1994). Bu noktada sorunun, ulaşımın sınırlı olmasından kaynaklandığı öne sürülebilir. Ancak erken Cumhuriyet döneminde, Doğu ve Güney Doğu Anadolu dışındaki bölgelerdeki birçok köy tren yolları ile 1940’larda pazarlara bağlamıştı. Maalesef, bu durum kadınların ticari faaliyetlere katılmalarına pek de katkı sağlamadı. Günümüzde bile kırsal kadınlar, erkek akrabaları onlara eşlik etmeden ürünü pazara ulaştıramıyorlar.

Her ne kadar ulaşım araçları kadınların pazara erişimini etkilememiş olsa da, onların bağımlı durumu üzerinde iki önemli etki yarattı. Birincisi, suya erişim gibi altyapı olanakları ulaşım sayesinde köylere ulaşabildi. Bunlar da kadınların suyla ilgili (su taşıma, çamaşır yıkama gibi) ağır işlerini azalttı. Örneğin Ertürk (1993) araştırmasında, hiçbir su kaynağı bulunmayan Doğu Anadolu köylerinden birinde kadınların su getirmek için yaklaşık “iki saat” yürüdüklerini belirtiyor.

Ulaşımın sağladığı ikinci olumlu etki de ideolojiktir. Ulaşım altyapısı tamamlandıktan sonra Cumhuriyet ideolojisini yaymak için birçok öğretmen köylere

gönderildi. Kısa dönemde, kadın öğretmenler dahil olmak üzere öğretmenlerin başarıları sınırlıydı. Kırsalda, özellikle kadınların eğitime erişimini engellemeye yönelik bir direnç vardı. Ama uzun dönemde kırsal kadın üzerindeki sınırlı etkilere paralel farklı etkiler ortaya çıkmaya başladı. Örneğin, bazı köylerde *okuryazar olmayan* babalar ve *okuryazar* oğulları arasındaki çatışma (kısaca *erkeklikteki* çözümler) geleneksel aile yapılarının çözülmesini tetikledi (Stirling, 1965). Kırsal kadınlar sınırlı da olsa kayınpederlerinin baskısından kurtuldu. Böylece *klasik eril* yapı bir ölçüde zayıfladı. Buna ek olarak, hâlâ *yabancı* olarak kabul edilen kadın öğretmenler köylü kadınlarla etkileşime girmeye başladı. Köylerdeki kadın öğretmenler, sağlık ve çocuk bakımı konusunda faydalı bilgiler aktardılar ve kırsaldan eğitime katılan kız çocuklarının sayısında artış oldu.

Cumhuriyet döneminde, özellikle 1930'larda kredi ve pazarlama kooperatifleri kuruldu. Her ne kadar kredi düzenlemeleri ile ilgili kanunlar cinsiyet ayrımı gözetmese de, kadınlar krediye erişim konusunda gene dezavantajlı durumdaydı. Dünya Bankasının (1993, s. 186) araştırmasına göre kadınların Türkiye'de kredi erişim imkânı çok düşüktü. Bunun nedeni kısmen 1990 yılına kadar geçerliliğini koruyan Medeni Kanunun 159. maddesinden kaynaklanıyordu. Bu kanuna göre evli bir kadının çalışmak ve kredi almak için kocasının iznini alması gerekiyordu. Kırsal kadın özellikle tarımsal girişimlere yatırım yapmak için kaynaklara erişim konusunda dezavantajlı durumdaydı.

1950'lere geldiğimizde ekonomik değişimin ve hızlı nüfus artışının, kırsal kesimlerden kentlere göçlerin başlamasına neden olduğunu görüyoruz. Bu nüfus akışı kadınların kırsal bölgelerdeki çalışmalarını etkiledi. Erkekler büyük oranda kentlere göç ediyordu ve bu da kırsalda kadınların görevlerini kat ve kat artırıyorlardı. Kendi işgüçlerinin ürününün üzerinde daha fazla kontrol elde etmeksizin erkeklerin işlerini de üstlenmeye başladılar. Başkent Ankara ve sanayi şehri İstanbul, bu göçten en çok etkilenen kentler arasındaydı. Araştırmasında Levine (1973), Ankara'da çoğu erkek göçmenin köyleri ile olan sıkı bağlarını koruduğunu gösteriyor. Erkek evden uzakta ama eve para gönderen konumdaydı. Ve köylerinden gelen diğer erkeklerle kentlerde destek oluyordu. Buna ek olarak çalışmak için nadiren eve dönüyorlardı.⁴ Bu da köylerde geride bırakılan kadınların daha fazla tarımsal işi üstlenmesi anlamına geliyordu.

Türkiye'de planlı kalkınmanın 1960'lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile başladığı kabul edilir (Kalkınma Atölyesi, 2005). Bu dönemde kırsal alanı etkileyen önemli politikaların başında Türkiye'nin köylerinden Batı

4 Çalışmasında, Levine (1973) 400 apartman görevlisi ile görüşmüştür. Bunlar Türkiye'nin farklı kırsal bölgelerinden Ankara'ya göç etmiş kişilerdir. Araştırmanın amacı köy iletişimleriyle kent kültürüne uyum arasındaki ilişkiyi analiz etmektir. Kentte çalışan 400 erkekle anketler aracılığıyla bilgi toplanmıştır (Levine, 1973, s. 359).

Avrupa'ya ve Arap Körfezi'ne işçi göçü de bir erkek işgücü hareketiydi (Abadan Unat, 1964). İş ve İşçi Bulma Kurumu istatistikleri ülke sınırları dışındaki bir pozisyona yerleştirilen işçilerin %91'inin erkeklerden oluştuğunu gösteriyor. Bu bulgu, birçok kadının ve çocuğunun kırsal Türkiye'de geride bırakıldığı anlamını da taşıyor. İşçilerin geride kalan eşleri köylerde daha fazla tarımsal işi üstlendiler. Örneğin, Azmaz (1984, s. 141) 1977 yılındaki çalışmasında geride kalan kadınların ekonomik katılımını üç farklı dönemde sınıflandırmıştır: “Eşlerinin göç etmesinden önceki dönem, uzaktaki eşler yanlarındayken ve onların tamamen eve dönmelerinden sonraki dönem.”⁵

Azmaz'ın (1984) araştırma bulguları, geride bırakılan kadınların üç temel yolla eşlerinin göçüne ekonomik olarak katkı sağladığını gösteriyor: (i) Altınlarını veya birikimlerini eşlerinin göç etmesine yardımcı olmak veya döndükten sonra yerleşimi finanse etmek için bozdurmak;⁶ (ii) ailenin ihtiyaçlarını karşılamak veya pazarlama için tarlalardaki üretime işgücü desteği sağlamak; (iii) aile ihtiyaçları veya pazarlama için halı, kilim, dokuma, örgü, elışı gibi işler üretmek (Azmaz, 1984, s. 141). Eşleri köy dışındayken kadınların %42,8'inin tarlalarda çalıştığını, hayvanlara baktığını, dikiş diktiğini, halı dokuduğunu gösterirken sadece kadınların %12,8'inin eşleri eve döndükten sonra bu faaliyetleri sürdürdüğünü göstermektedir.

Her ne kadar, genelde kırsal alandaki kadınlar makineleşme dışı işleri sürdürseler de, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü bölgelere göre farklılıklar barındırmaktadır. Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz bölgelerinde, makinelik tarımsal faaliyetlerde yetkin işgücünün kısıtlı olması genelde erkek akrabalar, arkadaşlar veya işçiler ile karşılandı. Buna rağmen, erkeklerin geleneksel *erkek işi* üzerindeki hâkimiyetleri bazı bölgelerde yıkılmaya başladı. Örneğin, Azmaz

5 Bu araştırmanın temel amacı kırsal alandan uluslararası göçe katılanların Türkiye kalkınması üzerindeki rolünü analiz etmektir. Araştırma aynı zamanda geride bırakılan kadınların ülkenin kalkınmasına yaptığı ekonomik katkıyı anlamayı amaçlar. Veriler; anketler, görüşmeler, gözlemler, vaka geçmişi ve resmi veriler kullanılarak toplanmıştır. Almanya Federal Cumhuriyeti'nde çalışmış ve Haziran 1973 tarihinde Türkiye'ye dönmüş 156 işçi ve onların eşlerinden 132'si ile görüşülmüştür. Doğu'yu temsilen üç şehir—Sivas, Erzincan ve Gaziantep—çalışma kapsamına alınmıştır.

6 Nakit para için altınları satmak, evlerdeki çeyiz-başlık parası alışverişi ile ilişkilidir. Köylerde evlilik akti sırasında erkeğin ebeveynleri gelinin ailesine nakit veya mal ya da ikisi şeklinde başlık parası ödemek zorundadır. Her ne kadar bunun biçimi bölgeden bölgeye değişse de bir bölümü ortaktır. Geline, geleneksel olarak ellerinde, kulaklarında, boynunda veya mümkünse hepsinde taşıdığı, genelde altın ya da benzeri değerli mücevherlerin takılması beklenir. Kadın bunları genelde ailenin refahı için saklar. Başlık parası önemini yitirmekte ancak evlilikte altın başta olmak üzere değerli takıların geline hediye edilmesi âdeti devam etmektedir.

(1984) çalışmasında kadınların %22,9'u eşleri köy dışında kalırken *dışarıda çalışmaktan*, örneğin pazarlama işlerinden bahsetmiştir. Orta Anadolu'daki Bolu ilinin köylerinden birinde, 1988 yılında bir grup kadının traktörler için sürücü belgesine başvurduğunu görüyoruz. Kadınlar bu sıradışı başvuruya neden olarak “eşlerinin uluslararası rotalarda tır şoförü olarak çalıştıklarını ve evden uzakta olduklarından traktör kullanmaya mecbur kaldıklarını” öne sürmüşlerdir (Dünya Bankası, 1993, s. 177). Özetle, bazı bölgelerde kırsal kadınlar, erkekler uzaktayken geleneksel olarak erkekler tarafından yapılan işleri üstlenmiş ve kısmen güçlenmişlerdir. Ancak, bu vakalar oldukça sınırlı sayıda karşımıza çıkmaktadır.

1960-1980 arasında kısmen erkeklerin yurtdışı göçünden dolayı birçok kadının, tarımsal üretim dışındaki başka işlere de girdiğini görüyoruz. Özellikle yoksul ve topraksız aileler için kırsal kadınların tarım dışı işlere girmesi bir gelir kaynağı yarattı. Ancak, bu konuyla ilgili verilerin bulunmayışı, kadınların ulusal düzeyde tarım dışı sanayiye katılımını incelemeyi imkânsız hale getirmektedir. Veriler kırsal kadınların en çok halı ve kilim dokuma, yerel tekstil ürünleri dokuma (pamuk ve ipekli kumaş), dantel yapma, nakış işleme, tiğ işi yapma, örgü örme (elle veya makineyle), dikiş dikme ve hediyelik eşya üretme ile ilgilendiğini göstermektedir (Dünya Bankası, 1993, s. 156).

Diğer örnek vaka çalışmaları, kırsal sanayide kadınların katılımını belgelemiştir. Örneğin, Ilcan (1994, s. 567) köyün (Saklı) yeni açılan halı dokuma fabrikasında yarım gün çalışan on beş bekâr kadınla görüşmüştür. Ilcan araştırmasında, “aileleri desteklemek için okulu bırakan ve çok düşük gelirlerle çalışan on yaşında bile kızların” olduğunu belirtir (1994, s. 567). Özetle, 1990 yılına geldiğimizde bile kadın işgücünün çoğunun hâlâ tarım sektöründe çalıştığını; bununla birlikte, bu dönemde de benzer biçimde kırsal kadınların önemli bir bölümünün ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaya devam ettiklerini görüyoruz.

Son dönemde ise Türkiye kırsalını iki olgu etkilemektedir. Bunlardan ilkinin özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kırsalındaki kadınları derinden etkileyen köy boşaltma süreci oluşturmaktadır. Bu bölgelerde yaşanan başta güvenlik sorunu ve yoksulluk gibi çeşitli nedenlerden ötürü hızlı bir göç süreci yaşanmıştır. Bu zorunlu göç süreci kapsamında boşaltılan kırsal yerleşimler, hem büyüklük hem de yarattıkları etki bakımından toplam göç sürecinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. 1993 ve 1994 yıllarında, Olağanüstü Hal Bölgesi olarak tanımlanan Diyarbakır, Hakkari, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van illerinin kırsalı ve mücavir alanını oluşturan Batman, Bingöl, Bitlis, Mardin, Muş, toplam 11 ilde, Kasım 1997'de köye geri dönüş yapanlar hariç, 820 köy, 178 mezra zorunlu olarak boşaltılmıştır (TBMM, 1998). “Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması” (2006) bulgularına göre ise bölgedeki kırsal alandan 950

bin ile 1 milyon 200 bin arasında kişi zorla yerinden edilmiştir. Köylerinden zorunlu göç edenler, öncelikle üç bölgenin büyük il merkezlerine (Van, Batman, Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa); olanağı bulunanlar, Adana, Mersin, Antalya, Bursa, Aydın ve Manisa illerine; ve diğerleri de İzmir ve İstanbul gibi büyük metropollere göç etmişlerdir. Bu durum, bölgedeki kırsal alanı son derece ciddi boyutta olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin, 1997-1998 öğretim yılında, bu 11 ilde mevcut bulunan 5093 ilköğretim okulundan 2202'si (%43) eğitime açılmamıştır (TBMM, 1998). Zorunlu göç, sonrasında kent yoksulluğunu derinleştirmiştir. Öyle ki günümüzde zorunlu göçle kentlere yerleşen bazı yoksul aileler, yılın belli aylarında gezici ve geçici olarak göç etmekte ve kadınlar hanedeki diğer üyelerle birlikte *mevsimlik tarım işçisi* konumunda çalışmaktadır (Çetinkaya, 2008).

Son dönemde Türkiye'de kırsal alanı etkileyen diğer politikaları ise Avrupa Birliği (AB) uyum politikaları oluşturmaktadır. AB, Türkiye'den AB'nin neoliberal tarım politikalarını benimsemesini talep etmektedir. Doğal kaynakların ve çevrenin korunması, yaşayan ve tarihi kültürel mirasın korunması, yerel ihtiyaçları karşılayacak proje bazlı ekonomik dinamizm ve kırsal nüfusa yönelik ulaşım, sağlık, eğitim, yönetim gibi servislerin sağlanması, AB yaklaşımının temel unsurları olarak görülmektedir (Örnek, 2007). Ancak, AB'nin kırsal kalkınma ve tarım politikaları farklılıklar içermektedir. Bir yandan kırsal kalkınma aracılığıyla kırsal alanlarla kentsel alanlar arasındaki yaşam kalite farkının ve eşitsizliklerin azaltılması hedeflenirken; diğer yandan tarım sektörünün ekonomik sektörler içindeki payı azaltılmaya çalışılmaktadır. Bu neoliberal politik tezatlık özellikle küçük üreticinin uzun dönemde tarımdan kopması ve daha da yoksullaşma riski taşıması anlamına gelmektedir. Bu risk grubunun başında ise özellikle kadınlar bulunmaktadır.

Bu tarihsel değerlendirmelerden hareketle yazının bir sonraki bölümünde iki vakayı analiz edeceğim. Bunların ikisi de aynı bölgedendir: Karadeniz Bölgesi. Ancak ikisi arasında önemli farklar mevcuttur. İlk vaka Sinop-Durağan'ın dağ köylerindeki kadınların mikro ölçekte uygulanan kırsal kalkınma projelerinden nasıl etkilendiklerini anlamaya yöneliktir. İkinci vaka incelemesi ise balıkçı köylerindeki kadınların ulusal (makro) düzeyde uygulanan kalkınma politikalarının toplumsal konumlarında ne gibi dönüşümler getirdiğini tartışmaya yöneliktir. Böylece iki farklı düzlemde (mikro ve makro) kalkınma politikalarının aynı bölgede yaşayan kırsal kadınların toplumsal konumlarında ne gibi dönüşümler gerçekleştirdiğini, kazançlar ve kayıplar ekseninde tartışmam mümkün olacaktır.

Vaka Üzerinden Kırsal Kadının Toplumsal Konumundaki Bölge içi Farklılıkları Tartışmak

Dağ Köyünde Kadın Olmak: Sinop-Durağan Kırsalında TKV Mikro Havza Kırsal Kalkınma Proje Uygulamalarının Yansımaları⁷

Kırsal alanda kadının toplumsal konumunu, ulusal kalkınma politikalarının yanı sıra bölgesel düzeyde uygulanan küçük ölçekli uygulamalar da etkiler. Bu mikro ölçekte uygulanan kırsal kalkınma programları hükümet dışı sivil örgütler, vakıf ve kooperatifler tarafından yürütülür. Programlarda uluslararası kuruluşların desteği söz konusudur. Mikro havza uygulamalarıyla model oluşturma iddiasında olan en eski kuruluşların başında ise Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) gelir.

Bu vakıf 1967 yılında Çukurova bölgesinde bir grup gönüllü girişimci tarafından kuruldu. Vakfın temel amacı küçük ölçekli gelir getirici projelerle kırsal yoksulu güçlendirmektir. *Katılımcılık* ve *kalıcılık* (sürdürülebilirlik) ilkeleleriyle yürüttüğü çalışmalarında toplumsal cinsiyet yaklaşımını gündeme getirdi. Zira yukarıda da tartıştığım üzere kırsalda birçok faaliyet kadınlar tarafından yürütülmekteydi, ancak kadınların özellikle kararlara katılımları sınırlıydı. Örneğin, TKV'nin kırsal sanayinin desteklenmesine yönelik uyguladığı tavukçuluk (KÖY-TÜR A.Ş. uygulaması), halıcılık-kilimcilik, süt değerlendirme ve peynir üretimi, arıcılık gibi çalışmalarda özne hep kadınlardı.⁸

Türkiye'de Uygun Toplum Ormancılığı Modellerinin Geliştirilmesi Projesi kapsamında Sinop-Durağan köylerinde farklı kırsal kalkınma proje çalışmaları, 1991 yılında FAO, Orman Bakanlığı ve Türkiye Kalkınma Vakfı'nın (TKV) işbirliğiyle başladı. Temel Araştırma sonuçlarına dayanılarak, 1993 tarihinde Çorakyüzü, Sarıyar, Beyardıç, Kirencik (Kızılcık), Hacımahmutlu, Ortaköy ve Köseli olmak üzere yedi köy, bu köylere bağlı mahalleler proje kapsamına alındı ve köylerde aşamalı olarak farklı projeler uygulandı.

1993 tarihinde yayınlanan *Sinop-Durağan Sosyal Ormancılık Projesi Hanehalkı ve Kadın Anketleri Raporu*'na göre bölgedeki en önemli sorunların başında sağlıksız su kullanımı geliyordu. 0-6 yaş arasındaki çocuk ölüm oranlarının yüksek düzeyde olması, kadın okuma yazma oranının çok düşük seviyede tespit edilmesi, bölgedeki acil eğitim ve sosyal destek ihtiyacını yansıtıyordu. Ayrıca,

7 Bu bölümde tartıştığım vakanın bulguları 2005 tarihinde yürüttüğüm "TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği" çalışmasına dayanmaktadır.

8 TKV hakkında detaylı bilgi için bkz. Kalkınma Atölyesi, 2005, *Kalkınma Kuruluşları Rehberi II*, s. 164-174., BRC Ofset, Ankara.

tüm bu sosyal sorunlara, ekonomik sorunlar eşlik ediyordu. Bölgede, kişi başına düşen ortalama yıllık gelir 200 Dolar'ın altındaydı ve yoksulluğa çare arayışları arasında, büyük kentlere yönelik mevsimlik işçiliğin ve çocuk işçiliğinin arttığı belirlendi.

Doğal kaynaklarla ilgili sorunların başında ise toprak kaybı (erozyon) gelmekteydi. Tarım arazilerinin %97'sinin dik eğimli olması, tarımın bölgede verimli bir üretim biçimi olmadığını yansıtıyordu. Yöredeki en yaygın hane içi üretime yönelik ekonomik aktivite ise kadınların ağırlıklı işgücüne dayanan hayvancılıktı. Ayrıca, çevre ormanların %95'i bozuk ve verimsiz ormanlardan oluşuyordu. Yine ilk bulgulara göre, bu verimsiz ormanlar yöre halkının odun ihtiyacını karşılamaktaydı. Kısacası, yoksulluk ve yoksunluk nedeniyle doğal kaynaklar üzerindeki baskı, bu kaynakların daha da verimsizleşmesine neden olmakta ve tüm bu döngünün sonuçları hane gelirlerine ve özellikle kadın ve çocuklara olumsuz yansımaktaydı.

Sorunları gidermeye yönelik TKV öncülüğünde üç grup proje uygulamaya geçirildi: (i) İnsani kaynakları geliştirme etkinlikleri; (ii) Doğal kaynakları koruma ve geliştirme etkinlikleri ve (iii) Gelir getirici etkinlikler.

İnsani Kaynakların Geliştirme Etkinlikleri kapsamında, yerel örgütlenme ve eğitim çalışmaları yer alıyordu. Yerel katılımcıların beceri ve bilgi düzeylerini geliştirmeye yönelik uygulanan projelerde kadın, erkek ve çocuklara farklı sosyal içerikli eğitimler verildi. Sürdürülebilirlik amacıyla üç köyde Çok Amaçlı Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri kuruldu. Ayrıca, proje kapsamındaki köylerde yaşayan özellikle kadın ve çocukların durumunu iyileştirmek için sosyal çalışmalara ağırlık verildi. Örneğin, hem odun tüketimini hem de kadınların iş yükünü azaltmak için bazı köylerde güneş enerjisiyle su ısıtılan çamaşırhaneler kuruldu, evlerde çok amaçlı kuzine tipi soba uygulamaları yaygınlaştırıldı.

Doğal Kaynakları Koruma ve Geliştirme Etkinlikleri arasında ise, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve mikro-havza uygulamaları bulunuyordu. Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı çalışmaları arasında; fidanlık tesisi ve ağaçlandırma çalışmaları, erozyon önleme çalışmaları, içme ve kullanma suyu temini, kanalizasyon ve arıtma tesisi uygulamaları yer aldı. Özellikle, yetersiz ve sağlıklı olmayan içme suyunun kalitesini artırmak için altı köyde küçük su kaynakları değerlendirilerek evlere su getirildi. Hacımahmutlu köyünde ise atık sular, kanalizasyon ve arıtma sistemi kurularak doğaya ve insan sağlığına zararsız hale getirildi. Bu çalışmalara yöre halkının katılımı önemsendi, yerel malzeme kullanıldı ve kısmen maddi katkı sağlandı. Proje, Birleşmiş Milletler'in UNDP kuruluşu tarafından finanse edildi ve teknik danışmanlık hizmeti TÜBİTAK'tan sağlandı. Mikro-havza çalışmaları kapsamında ise dere içi kuru duvar eşikleri, heyelanlı alanlarda teraslama, galeri kavaklılığı, erozyona açık alanlarda korunga ve kıraç yonca ekimleri yapıldı.

Gelir Getirici Etkinliklerin başında ise, hayvancılıkla ilgili çalışmalar geliyordu. Hayvan kaba yem ihtiyacını karşılamak ve erozyona açık alanlarda toprak kaybını azaltmak amacıyla korunga ve kıraç yonca ekimleri başlatıldı. Hububat tarımının geliştirilmesi, arıcılık, örtü altı sebzeçiliği, meyvecilik ve ürün değerlendirme çalışmaları diğer gelir getirici faaliyetler arasında uygulandı.

Uygulanan projelerinin etkisinin değerlendirilmesine yönelik ise 1999 tarihinde tarafımdan “TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği” gerçekleştirildi. Aşağıdaki bölümde bu değerlendirmemde yer alan, kadınlara ve çocuklara yönelik bazı temel bulguları ve yansımaları tartışacağım.⁹

Yukarıda bahsedildiği üzere, 1990’lı yılların başında Batı Karadeniz bölgesinin Durağan ilçesine bağlı dağ köylerindeki temel sorun alanlarının başında bebek ve çocuk ölümleri geliyordu. TKV’nin yaklaşık 10 yıl süren mikro-havza kırsal kalkınma proje uygulamalarının temel yansımalarından biri çocuk ölümleri üzerinde olmuştur denebilir. Öyle ki 1991 ve 1999 yılları arasında proje köylerinde çocuk ölüm sayısında düşüş olduğunu görüyoruz. Bu azalmada TKV projeleri kapsamında köylere gelen sağlıklı içme suyunun rolü vardır. Ulusal aşı kampanyaları yapılmış, ayrıca yem bitkisi üretimiyle birlikte yaşanan gelir artışının, köylerde TV ve uydu anteni satın alınmasına imkân sağladığı saptanmıştır. Yaygın iletişim araçlarının kırsaldaki önemli bir etkisi de çocuk ölümlerine yönelik toplumsal duyarlılığın artmasına katkı sağlaması biçimde yorumlanabilir. Bir başka neden ise evlerde ısınmaya yönelik olarak kullanılan kuzine tipi soba sayısındaki artıştır. Kuzine tipi soba aracılığıyla, daha iyi ısınma koşulları sağlanmış, özellikle zatürreden ölen çocuk sayısında azalma saptanmıştır. Nitekim, araştırmada, yem bitkisi üretimine başladıktan sonra konutunun ısınmasına yönelik tadilat yaptırdığını ve ısınma araçları satın aldığını belirten hanelerin yüzdesi 59’dur. Benzer biçimde, yem bitkileri üretimine başladıktan sonra oturduğu konutta tadilat yaptırdığını belirtenlerin yüzdesi 43’dir. Bu gelişmeler, kadınların ev içi iş yüklerinde kısmi olarak azalma sağlandığı ve çocuk ölümlerinin düştüğü biçiminde yorumlanabilir.

Projenin bir diğer olumlu yansıması ise Bafra’ya çalışmaya giden oğlan çocuk sayısındaki azalıştır. Yem bitkisi üretiminin, erozyonun engellenmesinin ve hayvancılığın teşvik edilmesinin çocuk işgücüne olan ihtiyacı giderek ortadan kaldırdığını söylemek mümkündür. Köydeki okuryazarlık oranında da

9 Gündüz Hoşgör, A., (2005)“TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği,” *TKV Raporu*, Ankara.

kısmi iyileşmeler söz konusudur. Sekiz yıllık taşınmalı eğitime geçişi, bölgedeki kız çocuklarını okula gönderme eğilimini toplumsal cinsiyet rolleri açısından ileriye yönelik olumlu bir gösterge olarak yorumlamak mümkündür. Ancak hanedeki işgücüne yönelik değişimlere baktığımızda, oğlan çocukların (14 yaş ve altı) işgücüne katılımında azalma olduğunu vurgulayanların yüzdesi 13 iken, kız çocukların hane içi işgücüne katılımının arttığını belirten üreticinin yüzdesi 68'dir. Bir başka ifade ile kız ve oğlan çocuklar hane dışında işgücüne hemen hemen aynı oranda katılmaktadır. Ancak, buna ek olarak kız çocukların hane içerisindeki üretime katkılarında bir artış olduğunu görüyoruz. Nitekim kız çocuklarının ev içindeki işgücü birçok araştırmada gündeme dahi gelmemektedir. Oysa kırsal alandaki kız çocukları özellikle küçük kardeşlerin bakım hizmetlerini üstlenmekte ve ev içi üretimde kadınlara önemli destek olmaktadır.

Hanedeki kültürel isteklerin (seyahat etme imkânları, eğlence ve boş zaman değerlendirme aktiviteleri) karşılanma durumu kadın ve erkek katılımcılar açısından farklılık göstermektedir. Değerlendirmeye katılan kadınlar, erkeklere oranla bu isteklerin daha az karşılandığını ve gelecekte bu konuda herhangi bir gelişme olacağına da inanmadıklarını belirtmiştir. İşbölümü ve kültürel doku açısından düşünecek olursak, kadınların daha ağır koşullarda çalışmalarına ve kendilerine yönelik kültürel isteklerini yerine getirebilme özgürlüğüne sahip olamamaları yüzünden, erkeklerden daha çok bu durumdan şikâyetçi oldukları öne sürülebilir.

Hane içerisindeki işbölümünü incelediğimizde ise hayvancılığın kadınların tasarrufunda olduğunu görüyoruz. Ancak tarımda kısmi toplumsal cinsiyete dayalı bir işbölümünden söz etmek mümkündür. Örneğin, toprak hazırlığı (belleme) ve ekimin kadınlar tarafından ve pazar-satışın daha çok erkekler tarafından yapıldığını; hasatın ise tüm hane bireylerinin ortak katılımı ile yürütüldüğü görülmektedir. Burada önemli olan husus, ürünün pazarlanması ve bundan elde edilen kazancın erkeklerin kontrolü altında bulunmasıdır. Korunga üretiminden sonra kadınların hane içindeki maddi konularla ilgili kararlara katılımında nispi bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, ev içerisinde kullanıma yönelik bir aletin (çamaşır makinesi gibi) satın alınmasına eşlerin ortak karar verdiğini söyleyenlerin yüzdesi 52; hanedeki, çiftlik, tarla, bağ, bahçe gibi alanlarda kullanılması gereken aletlerin alınmasına ortak karar verildiğini belirtenlerin yüzdesi ise 34'tür. Bulgular, kadınların ev içine yönelik satın alınacak aletlerin alınmasında proje sonrasında daha fazla katılımcı davrandıklarını göstermekle birlikte, paranın harcanma biçimi ya da tasarrufu erkeğin kontrolü altındadır.

Tüm bu kısmi olumlu değişimler olmakla birlikte, TKV kırsal kalkınma projelerinin bir başka uzun dönemli sosyal hedefi olan hanelerden *sürekli göç* ve *mevsimsel göçün* azaltılmasına pek de katkı sunduğunu söylemek mümkün değildir. Gerek köy düzeyinde gerekse hane bazında, yem bitkisi üretimi gelir

getirici faaliyetlerine rağmen köyden kente göç devam etmiştir. Ancak, 1993 araştırma bulguları ile 1999 bulgularını karşılaştırdığımızda, ara dönemde haneden sürekli göç eğiliminin yavaşladığını ve mevsimsel göç eğiliminde azalış olduğunu görüyoruz. Özetle, mikro-havza kırsal kalkınma projelerinin uygulandığı dönemde kırdan kente göçte çarpıcı artış olmadığını, ancak uzun dönemde bu köylerin yine de boşaldığını, özellikle genç kadın ve erkeklerin kente göç etmeyi tercih ettiklerini ve köyleri yaşlılara bıraktıklarını söyleyebiliriz. Bu durum, önümüzdeki dönemde Sinop-Durağan'ın dağ köylerinde, ciddi boyutta *yaşlılık* sorunuyla karşı karşıya kalınacağı anlamına da gelmektedir.

Kıyıda Kadın Olmak: Trabzon Balıkçı Köylerinin Kadınları¹⁰

Bu bölümde aynı bölge içerisinde ancak farklı konumda bulunan, geçimini balıkçılık ile sağlayan kıyı köylerindeki kadınların yaşam deneyimleri ve toplumsal konumlarındaki değişimleri tartışacağım.

Türkiye denize kıyısı olan 28 ili ve 8333 km kıyı şeridiyle, su ürünleri üretim alanı olarak kullanılabilir 178 bin km uzunluğunda akarsu, toplam yüzey alanları yaklaşık bir milyon hektarın üzerinde 200 adet doğal göl ve 3442 km² baraj gölü ile su ürünleri üretiminde önemli bir potansiyele ve coğrafi bir konuma sahiptir (DPT, 2001). 2002 yılı verilerine göre balıkçılığın GSMH içerisindeki payı binde 35, aynı verilere göre tarım sektörü içerisindeki payı ise %3'tür (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2005). Tarım sektörü içindeki oranı yüksek görünmemle birlikte yarattığı istihdam ve yan sanayi (ağ imalatı, depolama, nakliyat, balık halleri, gemi inşası, işleme ve entegre tesisleri vb) bakımından önemli paya sahiptir. Sektör, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı kapsamındadır. Bakanlığın verilerine göre Türkiye'de ruhsatlı 72.000 balıkçı bulunmakta ve toplam 22 bin

10 Bu bölümdeki bulgular 2005-2007 tarihleri arasında yürütücüsü olduğum 105K169 no'lu TÜBİTAK-SOBAG destekli "Avrupa Birliği Uyum Politikaları Çerçevesinde, Türkiye'de Deniz Balıkçılığı Yapan Toplulukların Mevcut Sosyo-ekonomik, Kültürel Durumları ve Geleceğe Yönelik Senaryolar" başlıklı araştırma projemin sonuçlarına dayanmaktadır. Bu araştırmanın temel amacı Avrupa Birliği'ne uyum politikaları çerçevesinde Türkiye'de *deniz balıkçılığı* yapan toplulukların mevcut sosyo-ekonomik durumunu ve uyum sürecinde gerçekleştirilen ve gerçekleştirilecek olan düzenleme ve uygulamalara yönelik algı ve tutumlarını ortaya koymaktır. Zamansal ve finansal sınırlılıklar göz önüne alındığında, temsilen *çok aşamalı örnekleme yöntemi* kullanılarak Trabzon, İzmir ve Adana, araştırmanın yürütüleceği iller olarak belirlenmiştir. Öncelikle deniz balıkçılığı üretimine göre *yüksek, orta* ve *düşük* düzeyde üretim yapılan bölgeler belirlenmiştir. Bu bölgelerden, Doğu Karadeniz, %55 oranıyla yüksek üretim düzeyine, Ege %10'la orta üretim düzeyine, Akdeniz ise %3 ile en düşük üretim düzeyine sahip bölgeler olarak seçilmiştir. Üç farklı derecedeki üretim düzeyinden Doğu Karadeniz, Ege ve Akdeniz bölgelerinin seçilmiş olmasında, üretim düzeylerinin yanı sıra çeşitli (bölgesel ve mevsimsel farklılıklar, üretim tarzları, ekolojik faktörler, tekne sayıları) gibi faktörler de etkili olmuştur.

adet balıkçı teknesi faaliyet göstermektedir. Bunlardan 3325 adedi tatlı sularda faaliyet gösterirken, trol ve gırgır gibi büyük balıkçı teknelerinin sayısı ise 1925'tir.

Av gücünün hesaplanmasında en önemli kriterler arasında yer alan teknelerin boy, tonaj, motor gücü ve tayfa sayısı irdelendiğinde, Karadeniz bölgesinin önde geldiği görülmektedir (DPT, 2001). Doğu Karadeniz bölgesi ise deniz balıkçılığı üretiminde %55'lik üretim miktarıyla önemli bir konumdadır. Doğu Karadeniz, deniz balıkçılığı üretiminin en yüksek olduğu bölge olmakla birlikte balıkçılık sezonunun kısa, balık türünün az (2003, İktisadi Kalkınma Vakfı Raporu'na) göre, Karadeniz'in tamamında 247 tür balık bulunmaktadır), balık miktarının yüksek olduğu bir alandır. Bu anlamda da ekolojik ve mevsimsel özellikleriyle deniz balıkçılığının yapıldığı diğer bölgelerden ayrılmaktadır.

Bu bölge içerisinde ise, *Trabzon*; filo ve işgücü sayısı ile en yüksek değere sahip balıkçılık merkezidir. Türkiye'de ruhsatlı tekne sayısı 22 bin adet iken (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2005) bu sayı Trabzon ilinde 1135'tir (Trabzon Tarım Master Planı, 2002). 2005 yılında yayımlanan *Karadeniz Ansiklopedisi*'ne göre, Trabzon'da 2000 yılı itibariyle 5000'in üzerinde aile balıkçılıkla geçimini sağlamaktadır (Özhan, 2005). Trabzon, Türkiye'de 1998 yılı iller itibariyle balıkçılık sektöründe (cari fiyatlarla) katma değer getirisi olan iller içerisinde birinci sırayı almaktadır (DPT, 2000).

Trabzon kırsalında 24 adet balıkçı barınağı ve 12 su ürünleri kooperatifi bulunmaktadır. Deniz balıkçılığı önemli bir istihdam alanı ve gelir kaynağıdır. Tarihsel olarak deniz balıkçılığı Trabzon'da yerleşik bir ekonomik uğraştır. Bu durumun doğal sonucu olarak balıkçılık, toplumsal ve kültürel olarak burada içselleşmiştir. 1930'lu yıllarda bile Trabzon'da iki adet balık işleme fabrikası bulunduğu, Ticaret ve Sanayi Odası'nın kayıtlarında yer almaktadır. 1950'lerde yaygın olarak yunus avcılığının yapıldığı ilde, 1970'lerle birlikte ağaç teknelerin yerini saç tekneler almaya başlamıştır. Günümüzde Trabzon'da büyük ölçekli balıkçılık yapan balıkçıların teknelerini büyütmeye başladıkları tarih, 1970'ler olarak belirtilmiştir. Teknolojik gelişmelerle, 1970 ve 1980'lerde verilen devlet destekleriyle birlikte teknelerin boyu, sayısı ve motor güçleri artmış, tekneler büyümüş, av filoları da güçlenmiştir. Trabzon balıkçılığının zaman içerisinde geliştiğinin en önemli göstergelerinden birisi de, Karadenizli balıkçıların 1990'larda Doğu Akdeniz sahillerinde avlanmaya başlamasıdır. 2000'li yıllara geldiğimizde teknoloji balıkçılıkta önemli bir belirleyici olmuştur.

Balıkçılık Trabzon'da dededen, babadan gelen bir meslek olma özelliği göstermektedir. Bununla birlikte *Küçük Ölçekli Balıkçılık* yapan balıkçılar arasında bu işi ek iş olarak yapanlar, meraklılar ve emekliler de yer almaktadır.¹¹ Ancak,

11 Türkiye'de 2,60-18 m arasında değişen tekne boylarında, D ruhsatı verilmiş olan, genellikle uzatma ağı ve çapari kullanarak yapılan balıkçılık tipini *Küçük Ölçekli Balıkçılık*

Büyük Ölçekli Balıkçılar genel olarak aile işletmeleri tarzında örgütlenmiştir, sermaye kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.¹²

Trabzon'da genel olarak *Küçük Ölçekli Balıkçılık* yapan balıkçılar sayıca fazla olmalarına rağmen, balıkçılıkla ilgili politikalar az sayıdaki büyük ölçekli balıkçılar tarafından belirlenmektedir. Balıkçılık politikalarının belirlendiği *Sirkülerde* büyük ölçekli balıkçıların etkisi ulusal balıkçılık politikalarına yön vermektedir.

Her iki balıkçılık faaliyetinde avlanma erkekler tarafından yapılmaktadır. Yani balıkçılık sektörü erkek egemen bir sektördür. Küçük ölçekli balıkçılık yapan teknelerde tekne boyuna ve balığın türüne göre en az 2 kişi çalışmaktadır. Tekne sahipleri yanlarında genel olarak ortakçılık yapan tayfa çalıştırabildikleri gibi eşleriyle de denize çıkabilmektedirler. Balıkçıların, eşleriyle balığa çıkmalarının sebebinin, kazancın hane dışından birisiyle bölüşülmemesi olduğu anlaşılmaktadır. Küçük ölçekli balıkçılar, görece yaşadıkları haneye daha yakın mesafelerde, genelde gününbirlik avlanırlar. Bu anlamda her ne kadar balığa çıkılan zaman ve periyotlar belirsiz de olsa kıyıyla ve aileleri ile olan bağ kısa süreli olarak kesilmektedir. Ancak bununla birlikte, günün çok farklı saatlerinde balığa çıkmak zorunda olmak, avlanma sonrası yaşanan uykusuzluk ve yorgunluk gibi sebeplerden dolayı balıkçılar limanda kalmayı tercih edebilmektedirler. Yani, ailede kadın ve erkek sınırlı zamanı birlikte geçirmektedir.

Araştırma bulgularına göre, balıkçı hanelerde ortalama birey sayısı 4'tür. Ortalama hane halkı büyüklükleri, Türkiye kırsal kesim ortalamaları ile benzerlik göstermemektedir. "Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması" (2008) verilerine göre kırsal alandaki hane halkı büyüklüğü 5 ve kentsel ortalama hane halkı büyüklüğü ise 4'tür.

Trabzon'da araştırmaya toplam 193 balıkçı katılmıştır. Bunların 106'sı (%55) tayfa konumunda 87'si (%45) tekne sahibidir. Tayfalardan %86 ve tekne sahiplerinden %89'u evlidir. Balıkçıların eşleri ile evlendikleri sıradaki yaşları incelendiğinde tekne sahibi olanlarla tayfa konumunda olanlar arasında fark bulunmuştur. Bulgular balıkçıların evlilik kurumuna katıldıklarında eşlerinden daha büyük bir yaşta olduklarını ve genellikle eşler arasında akraba ilişkisi bulunmadığını

olarak sınıflandırabiliriz. Bu tip, genelde kıyı balıkçılığı olarak da adlandırılmaktadır. Bu üretim tarzını belirleyen koşul tekne boyu değildir. Örneğin 9 m üzerinde bulunan trol ve gırgır gibi tekne ve avcılık tarzları *Büyük Ölçekli Balıkçılık*'a girmektedir.

- 12 *Büyük Ölçekli Balıkçılık* üretim tarzı da yapılan balıkçılık tarzıyla belirlenmektedir. *Büyük Ölçekli Balıkçılık*; trol, gırgır, trol-gırgır balıkçı tekneleriyle yapılmaktadır. 8,30-62 m arasında değişen tekne boylarında, belirtilen avlanma tarzını yapmaya yetkili ruhsat tipinde teknelerle yapılan balıkçılık çeşididir. *Büyük Ölçekli Balıkçı* tekneleri 4-5 ay denizde kalabilmekte ve 30'un üzerinde tayfa istihdam edebilmektedir.

(%87) yansıtmaktadır. Bu bulgular da Türkiye kırsalındaki profilden farklıdır (Gündüz Hoşgör, 2010). Toprağa dayalı tarım ekonomisinde akraba evliliğinin arkasında genel olarak öne sürülen nedenler arasında toprağın bölünmemesi yatar. Ancak balıkçılıkta sermayeyi oluşturan toprağın yerini *deniz* aldığından böyle bir geleneksel unsurun eş seçmede etkin olmadığını öne sürmek mümkündür.

Evlilik biçimi incelendiğinde ise Türkiye kırsal profiliyle benzerlik karşımıza çıkmaktadır. Hem tekne sahiplerinin hem de tayfaların çoğunluğu, hem resmi nikâh hem de dini nikâh kıydırmıştır. Tekne sahiplerinde bu oran %87'dir. Sadece dini nikâh ile evli olanların oranı ise %3,8; sadece resmi nikâh ile evli olanların oranı ise %8,9'dur. Benzer biçimde tayfaların %94'ü hem resmi hem de dini nikâh kıydırmıştır. Sadece dini nikâh ile evli olanların oranı %4,4; sadece resmi nikâh ile evli olanların oranı ise %1,1'dir. Dini nikâh kıyma pratiği tayfalar arasında daha yaygındır.

Balıkçı eşlerinin eğitim profilleri incelendiğinde, çok küçük bir oranın *okuryazar olmadığı* görülmektedir (%4). Eşlerin çoğunluğu (%63,9) ilkökul mezunu; %13,5'i ortaokul mezunu; %11,5'i ise lise mezunudur. Ayrıca tekne sahibi balıkçıların eşleri arasında üniversite mezununa rastlanmıştır. Bu istatistikler, balıkçı eşlerinin eğitim oranlarının, Türkiye'de kırsal alanda yaşayan kadınların eğitim oranlarından oldukça yüksek olduğunu yansıtmaktadır (TNSA, 2008).

Deniz balıkçılığı ile geçimini sağlayan grupları diğer kırsal üretim biçimiyle geçimini sağlayan gruplardan ayıran önemli bir başka özellik ise hanelerde yaşayan çocuk sayısı ve bu çocukların eğitime erişimidir. Yine "Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması" (2008) verilerine göre kırsal alandaki ortalama çocuk sayısı 3, kentsel alanda ortalama çocuk sayısı 2'dir. Balıkçılıkla geçimini sağlayan hanelerde ise tekne sahiplerinin ortalama çocuk sayısı 2; tayfaların ise 1,44 (yani ortalama 1'dir). Tayfaların yaş ortalamasının tekne sahiplerinden daha düşük olduğu ve bazılarının bekâr oldukları göz önünde bulundurulunca, tayfaların sahip olduğu çocuk sayısının tekne sahiplerinden daha az olmasının nedenleri anlaşılabilir. "Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması" (2008) istatistikleri ile araştırma bulguları karşılaştırıldığında ise deniz balıkçılığı ile geçimini sağlayan gerek tekne sahiplerinin gerekse tayfaların hane halkı profillerinin Türkiye kırsalından öte, daha fazla Türkiye kentsel profiliyle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Ancak, balıkçı eşlerin çalışma konumu incelendiğinde ise küçük bir kısmının (22 eş) çalıştığını beyan ettiklerini görüyoruz. Bu çalışan eşlerin 5'i ya kendi hesabına, ya eşiyile birlikte ya da tayfa konumunda balıkçılık yapmaktadır. Diğer 5 kadın ise tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Geriye kalan kadınlar ise ya kamuda ya da özel sektörde çalışmaktadır. Bu konumda olan kadınlar ise tekne sahibi eşleridir.

Çalışmayan eşlerin neden çalışmadıkları incelendiğinde ise *ev kadını olmaları* genel sebep olarak belirtilmiştir. Bu bulgu Türkiye'deki kentsel alanda

çalışmayan kadınların genel profili ile örtüşmektedir (Gündüz Hoşgör ve Smits, 2008). Ancak kırsal alanda her ne kadar eşler genel olarak kendilerini ev kadını olarak tanımlasalar da, küçük balıkçılıkla geçimini sağlayan hanelerde balıkçı eşleri tarlayla, bahçeyle de ilgilenebilmekte, ağlara kurşun ve mantar donatımı konusunda ya da ağ tamiri konusunda eşlere destek vermektedir. Trabzon'da, özellikle Eğnesil'de dışarıya ağ ören balıkçı eşleri olduğu gibi zaman zaman eşleriyle balığa çıkan kadınlar da vardır. Kadınlar avlanma sürecinde dümende durmaktan, ağları çekmeye, ağları düzenlemeye kadar çeşitli işler yapmaktadırlar. Bu anlamda eşler hem ev işi hem de balıkçılık gibi iki alanda çalışmaktadırlar. Ancak, görüşülen balıkçı eşleri, kendileri adına bir sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmadıklarını belirtmişlerdir. Yapılan görüşmelerin sonunda, kadınların eşleri olan balıkçılarla balığa çıkmalarının sebebinin, kazancın hane dışından birisiyle bölüşülmemesi isteği olduğu anlaşılmaktadır. Tarımda olduğu gibi balıkçılık sektöründe de kadın ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaktadır.

Tartışma

Bu yazıda Türkiye'de uygulanmış kalkınma politikalarının kırsal alanda yaşayan kadınları nasıl etkilediği sorusu incelenmiştir. Kırsal kadınların buldukları bölge ve sosyal tabakaya bağlı toplumsal ve ekonomik konumlarında farklılıklar olduğu savı öne sürülmektedir. İlk bölümde kırsal kalkınma politikalarının bu farklılıkların oluşumunda nasıl etkili olduğu sorunsalı tarihsel olarak ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise öne sürülen kırsal alandaki farklılıklar savını destekler nitelikte iki *vaka* tartışılmıştır. Bu vakalardan ilkinin Karadeniz bölgesinin dağ köylerinde yaşayan kırsal kadınlara yönelik uygulanan küçük ölçekli (mikro) kırsal kalkınma projelerinin etkilerinin irdelenmesi oluşturmuş; ikinci vakada ise yine aynı bölgede ancak kıyıda yaşayan balıkçı köylerinin kadınlarının yaşam deneyimleri ulusal (makro) balıkçılık politikaları çerçevesinde ele alınmıştır. Böylece aynı bölge içerisinde yaşayan kırsal kadınların mikro ve makro düzeydeki kırsal kalkınma politikalarından nasıl farklı etkilendiklerini karşılaştırmak mümkün olmuştur.

Birinci bölümdeki tartışmaları özetleyecek olursak şu saptamaları yapabiliriz: (i) Türkiye'de çalışan her iki kadından biri tarımda istihdam edilmektedir; ancak bu kadınlar ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaktadır; (ii) Türkiye'de kırsal alanda kadının eğitime erişimi sınırlıdır; (iii) Kırsal bölgelerdeki planlı kalkınma (tarımda modernleşme ve makineleşme, krediye erişim ve kullanım hakkı gibi yasal müdahaleler) kadınlara sınırlı fayda getirmiştir; (iv) Tarım dışı faaliyetlere (halı dokuma gibi) kadınların katılımında sınırlı artış yaşanmıştır; katılım olsa da kadın emeği karşılığını alamamıştır; (v) Uluslararası göç sürecinde genelde kırsalda kadınlar geride kalmış ve her ne kadar bölgeden bölgeye farklılık içerse

de, bu durum kadınların ekonomik faaliyetler üzerindeki kontrolünü kısmi olarak artırmış, ancak toplumsal konumları ise sınırlı değişmiştir; (vi) Ulusal göç kırsal alanda çalışan kadınları işgücünden koparmış ve kadınların *marjinalleşmeleri* beraberinde getirmiştir; (vii) Son dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan zorunlu göç, kırsalın boşalmasına ve kentsel yoksulluğun derinleşmesine zemin hazırlamıştır; (viii) AB uyum politikaları ise kırsal yoksulu ve küçük üreticiyi olumsuz etkileme riski içermektedir.

Yazının başındaki kuramsal tartışmaları hatırlayacak olursak, bu bulgular ekseninde Türkiye’de kırsal kadınların kalkınma sürecinde durumlarını iyileştirdiğini iddia etmek pek de mümkün değildir. Kırsal kadınların konumları 1930 ile 2010’lu yıllar arasında dönüşmüş, kırsal kadın yeniliklere kısmi olarak ulaşmış, ancak ekonomide perifer konumda kalmıştır. Bölgesel farklılıklara rağmen, kadınlar çoğunlukla tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya devam etmektedir.

Kırsal Türkiye’de kadınların büyük çoğunluğunun eviçi işleri ve çocuk-yaşlı bakımı gibi hizmetleri üstlenirken, aynı zamanda ücretsiz aile işçisi konumunda tarla, bağ ve bahçe gibi kamusal alanda da çalıştıklarını görüyoruz. Günümüzde bile hayvanlara bakan, tarlalarda çalışan yine hep kadınlardır. Her ne kadar bu kırsal kadınların görevleri eşlerininkinden daha zor ve daha kapsamlı olsa da, kadınlar hâlâ ücretsiz aile işçisi konumundadırlar. Kırsal Türkiye’deki kadınların durumu hakkındaki mevcut araştırma bulguları, kadınların kapitalist üretim ve birikim sürecine ücretsiz aile işçisi konumunda eklemelendiğini ve emeklerinin görünür olmadığını yansıtmaktadır. Kırsal kadının kalkınma sürecinde toplumdan soyutlandığını, marjinalleştiğini söylemek yerinde olur. Kuşkusuz eril ideoloji kırsal kadınların modern tarım teknolojilerine, pazarlara, kredi imkânlarına erişmelerini ve aynı zamanda satış ile ticaretten elde edilen gelirleri kullanmalarını engelleyen önemli etmenlerden biridir. Kandiyoti’nin (1993, s. 25) belirttiği gibi, “toprak sahibi ailelerin kadınları tarlada çalışmaktan uzaklaştırılmış ve özel alanda genelde prestij ve aile onuru sembolü olarak toplumdan uzaklaştırılmıştır.” Sosyal statü ve onur gibi eril unsurlar kadınların toplumdan uzaklaşmalarına neden olmaktadır. Kadınlar kamusal alanda yer alan çeşitli ekonomik ve eğitim faaliyetlerine, kredi kullanımına, teknolojik yeniliklere eril ideoloji izin verdiği nispete sınırlı erişebilmektedir. Kısaca mevcut yasal çerçeve kadınların toplumsal konumlarını iyileştirme ve onların haklarına ulaşmada sınırlı dönüşüm getirmiştir.

Vaka analizleri ise aynı bölge içerisinde (Karadeniz Bölgesi) bulunmalarına rağmen, kırsal alanda yaşayan kadınların ulusal ve yerel ölçekte uygulanan kalkınma politikalarından nasıl farklı etkilendiklerini ve toplumsal konumlarının nasıl farklı dönüştüğünü yansıtmaktadır. İlk vakada tartışıldığı üzere, TKV mikro-havza uygulamalarının yoğun emek ve uzun soluklu uğraş gerektirmesine

rağmen, kırdan kente göç olgusunun karşısında pek de netice vermediğidir. Kuşkusuz kırsal kalkınma uzmanlarının yıllarını verdikleri tüm bu çabalar insanı geliştirmeye yönelik olduğundan, etkisi kente göç etmiş bireylerde ve bir sonraki nesillerde dolaylı devam edecektir. Ancak, devletin farklı kalkınma projeleri ile teşvik ettiği kırdan kente göç, tarımdaki kotalar ve akabindeki toplumsal çözümler, tarım sektörünün ulusal ekonomideki payının azaltılmasına yönelik teşvikler gibi makro düzeyde uygulanan tarım politikaları, kırsalda uygulanacak mikro-havza projeleri gibi küçük ölçekli kırsal kalkınma projelerinin önündeki önemli bir engeli oluşturmaktadır. Çünkü uygulamalarda kırsala yönelik bu mikro ve makro programlar; kırsal kalkınma politikaları ile tarım politikaları birbirleriyle çelişebilmektedir. TKV Sinop-Durağan kırsal kalkınma deneyiminden çıkarılacak en önemli ders, mikro ölçekli projelerin ulusal kalkınma projeleriyle paralellik taşımadığı takdirde kırsal kalkınmaya ve kadınlara etkisinin sınırlı olacağıdır. Bu nedenle kırsal kalkınma programlarında, tarım politikalarıyla bütüncül yaklaşıma ihtiyaç vardır. Ve bütüncül yaklaşıma toplumsal cinsiyet politikaları dahil edilmelidir. Aksi takdirde, çatışmacı kuramın öne sürdüğü gibi kırsal kadın kalkınma sürecinde ikincil konumda kalmaya devam etmekte, hatta kentsel alanda işgücüne uzun dönem katılmayarak marjinalleşmektedir.

İkinci *vaka* ise bize farklı bir durumu göstermektedir. Öncelikle denize bu kadar uzun sınırı olan bir ülkede, kıyı balıkçılığıyla ilgili politikaların Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde ele alınması ilginçtir. Balıkçılık sektörünün bir tür kenara itilmişliği ülkenin ulus-inşa politikasıyla ilgili görünmektedir.

Günümüzde balıkçılık politikalarına daha çok Karadeniz bölgesinde avlanan büyük ölçekli balıkçılar yön vermektedir. Sektör, erkek egemen bir sektördür; bu durumda kıyı balıkçılığıyla geçimini sağlayan ailelerde kadın ve erkek arasında keskin bir işbölümü söz konusudur. Öyle ki balıkçı erkekler çok uzun saatler hatta bazen günlerce ve aylarca evden uzaktadır. Eşler arasında akraba evliliği sınırlı sayıda mevcuttur. Bu durum aile büyüklerinin kadın üzerindeki kontrolünün sınırlı olduğunu yansıtmaktadır. Nitekim çocuklarla geride kalan eşler birçok durumda kararları yalnız almakta ve eşsiz yalnız hareket etmektedir. Sektördeki aile yapısına yönelik bulgular, kırsaldan öte kentsel kadın profilini karşımıza çıkarmaktadır. Ancak, aynı zamanda bu bulgular diğer kırsal alandaki kadınlarla ortak yaşadıkları husus olarak balıkçı köylerindeki kadınların da istihdamdan çekildiklerini ve marjinalleştiklerini yansıtmaktadır.

Geleceğe yönelik öngörüler, Türkiye’de istihdam yapısının tarım sektörünün aleyhine; sanayi ve özellikle hizmet sektörünün lehine olmak üzere daha da değişeceğini göstermektedir (Bulutay, 1998). Bu noktada şu soru akla gelebilir. Eğer tarımda küçülme yaşanacaksa neden kırsal kadın önemsenmelidir? Bu sorunun yanıtının yazının başında tartıştığım Türkiye’nin tarihsel deneyimle ilgili bölümün satır aralarında olduğunu düşünüyorum.

Türkiye’de kadın-erkek eşitliği Cumhuriyet’in ilanından itibaren hep gündemde oldu. Özellikle yasal çerçeve aracılığıyla kadınlara birçok hak tanındı. Bu durum özellikle kentlerdeki kadınlara olumlu yansıdı. Kadın eğitime erişim ve bu yolla kısmi istihdama katılım fırsatını yakaladı (Abadan Unat, 1991). Ancak özellikle köylü kadınların durumunu iyileştirmek için devlette temel eğitim sistemi inşa etmekten ve köylere öğretmen göndermekten başka bir şeyin yapılmasına gerek olmadığı görüşü hâkimdi. Behrooz’un (1992) öne sürdüğü gibi, her ne kadar Cumhuriyet rejimi 1930’lardan başlayarak tarımsal dönüşüme ve yerel sermaye birikimine odaklanmış olsa da, mevcut eril değerler tarım toplumunda kadına avantaj sağlayacak teknolojik değişimleri kısıtlıyordu. Bunun nasıl aşılabileceği üzerine yeterince gidilmedi. Oysa tarıma dayalı üretimin temel öznesi kadındı. Fark yaratan birkaç küçük ölçekli kırsal kalkınma uygulaması ve eğitim politikalarının dışında, bir anlamda kırsal kadın muhafazakâr eril ideolojiye ve *kendi haline* bırakıldı. Emeği yok sayıldı. Oysa bu kadınlar ya da bu kadınların kızları süreçte kentlere göç etti; tarımdan koptu, istihdamdan çekildi ve marjinalleşti. Aslında kırsal ve kentsel alanları birbirinden bağımsız düşünmek kadın-erkek eşitsizliğinde sorunun temelini pek de inememek anlamına geliyordu. Toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliği gidermeye yönelik müdahalelerin kırsal kadından başlaması önemliydi. Bu durum günümüzde hâlâ geçerliliğini koruyor. Her ne kadar kırdan kente göçün önümüzdeki dönemde devam edeceğini tahmin etsek de, kırsal kadınların kentlere göç etmelerini beklemeden, yaşam koşullarının iyileşmesine yönelik kırsal alana sosyal politikalar aracılığıyla müdahale edilmesinin, yerel önder kadın aydınlar yetişmesinin, kadın yurttaş hakları açısından da önemli olduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, N. (1964) *Batı Almanya'da Türk İşçileri Üzerine Araştırma*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.
- Abadan Unat, N. (1991) "The Impact of Legal and Educational Reforms on Turkish Women," *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, N.R. Kedie and Baron (derleyen), New Haven ve Londra: Yale University Press.
- Azmaç, A. (1984) *Migration and Reintegration in Rural Turkey: The Role of Women Behind*, Gottingen: Heredit GmbH.
- Behrooz, M. (1992) "Gender Relations in Agriculture: Women in Turkey," *Economic Development and Cultural Change* 40(3), s. 567-86.
- Boserup, E. (1970) *Women's Role in Economic Development*, New York: St. Martin's Press.
- Boserup, E. (1977) "Preface," *Signs*, sayı: 3/1, s. xi-xiii.
- Bulutay, T. (1998) "İşgücü Piyasası ile İlgili Genel Politikalar," *Türk İşgücü Piyasası ile İlgili Yükler ve Politikalar*, der. T. Bulutay, Ankara.
- Dünya Bankası (1993) *Turkey: Women in Development*, Washington D.C.: Dünya Bankası Yayını.
- Çetinkaya, Ö. (2008) "Farm Labour Intermediaries in Seasonal Agricultural Work in Adana-Çukurova," Sosyoloji yüksek lisans tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2001) *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Su Ürünleri ve Su Ürünleri Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2000) *Su Ürünleri Ekonomisi, Üretim, Miktar, Fiyat ve Değer Değişimleri 1998*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.
- Giele, J. (1992) "Promise and Diasappointment of the Modern Era: Equality for Women," *Women's Work and Women's Lives: The Continuing Struggle Worldwide*, der. H. Kahne ve J. Giele, Boulder, San Francisco ve Oxford: Westview Press.
- Gündüz Hoşgör, A. (2001) "Convergence between Theoretical Perspectives in Women-Gender and Development Literature Regarding Women's Economic Status in the Middle East," *METU Studies in Development*, sayı: 28/1(2), s. 111-32.
- Gündüz Hoşgör, A. (2005) "TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği," Ankara: TKV Raporu.
- Gündüz Hoşgör, A. ve Ö. Çetinkaya (2007) *Avrupa Birliği Uyum Politikaları Çerçevesinde, Türkiye'de Deniz Balıkçılığı Yapan Toplulukların Mevcut Sosyo-*

- Ekonomik, Kültürel Durumları ve Geleceğe Yönelik Senaryolar*, TÜBİTAK SOBAG Projesi (No: 105K169).
- Gündüz Hoşgör, A. ve J. Smits (2008) "Variation in Labor Market Participation of Married Women in Turkey," *Women's Studies International Forum*, sayı: 31, s. 104-17.
- Gündüz Hoşgör, A. (2010) "Türkiye'de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar". *Koç Üniversitesi 2008 Toplumsal Cinsiyet Konferans Kitabı*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ertürk, Y. (1987) "The Impact of National Integration on Rural Households in Southeastern Turkey," *Journal of Human Sciences*, sayı: 6/1, s. 81-97.
- Ertürk Y. (1993) "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri (2006) *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri (2010) *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler 1968-2008*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Ilcan, S. (1994) "Peasant Struggles and Social Change: Migration, Households and Gender in Rural Turkish Society," *International Migration Review*, sayı: 28, s. 554-79.
- İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) (2003) *Avrupa Birliği'nin Ortak Balıkçılık Politikası ve Uyumu*, İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010) "Giriş: Türkiye'de Kadın ve Eğitim," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Kalkınma Atölyesi (2005) *Kalkınma Kuruluşları Rehberi II*, Ankara: BRC Ofset.
- Kandiyoti, D. (1984) "Rural Transformation in Turkey and Its Implications for Women's Status," *Women on the Move: Contemporary Changes in Family and Society*." Paris: UNESCO.
- Kandiyoti, D. (1993) "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.
- Levine, N. (1973) "Old Culture-New Culture: A Study of Migrants in Ankara, Turkey," *Social Forces*, 51(3), s. 355-368.
- Moghadam, V. M. (1992) "Development and Women's Emancipation: Is There a Connection?" *Development and Change*, sayı: 23/4, s. 215-55.
- Örnek, A. (2007) *Kırsal Kalkınma El Kitabı*, İstanbul: Henrich Böll Stiftung Derneği.

- Öztürk, Ö. (2005) *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul: Heyamola.
- Portes, A. (1980) "Convergencies Between Conflicting Theoretical Perspectives in National Development," *Sociological Theory and Research*, ed. Herbert Blolack, New York: Free Press.
- Rathgeber, E. (1990) "WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice," *The Journal of Developing Areas*, sayı: 24, s. 489-502.
- Sirman, N. (1993) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadımlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.
- Stirling, P. (1965) *Turkish Village*. New York: John Wiley Sons Inc.
- Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı (2005) EuroFish Balıkçılık Fuarı, İstanbul, Sinevizyon Gösterisi.
- TBMM (1998) "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu," (10/25).
- TNSA (2008) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Trabzon Tarım İl Müdürlüğü (2003) *Tarım Master Planı 2002*, Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.
- Tunalıgil, B.G. (1980) "Tarımsal Mekanizasyonda İşgücü Yönünde Kadın," *Uluslararası Tarımsal Mekanizasyon ve Enerji Sempozyumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK) 2010, *Rakamlar Ne Diyor? 2010*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.